

2014

þÿ ± » ±¹ ¿ Ç Á¹ Ã Ä¹ ± ½^{1 0} ¬⁰ ±¹ ' Å ¶ ± ½¹
þÿ œ ½ n ¼ μ⁻ ± Ã Ä n " Å Ä^{1 0} ® £ Ä μ Á μ ¬
þÿ • À¹ Ã⁰ Ì À n Ã n μ Á μ Å ½ Î ½

Katsaros, Vasilis

<http://hdl.handle.net/11728/7764>

Downloaded from HEPHAESTUS Repository, Neapolis University institutional repository

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ

6) Κατώνης 2005, 201-203, σχ. 130 (ημιτελής), εικ. 368-372α 7) Βέικου 2007, 195-197 8) Osswald 2011, 3. 761

53.5 Καθολικό Μονής Μυρτιάς

1) Woodhouse 1897, 205 2) *Λουκόπουλος 1928, 301-313· 1940-1942/2002, 131-148 (με φωτογραφικό υλικό) 3) Παπακυριακού 1929, 53 4) *Λαζαρίδης 1960, 198 5) *Ορλάνδος 1961β, 74-103, εικ. 1-11 6) *Βοκοτόπουλος 1967, 330· 1972α, 441· 1973, 398 7) Βοκοτόπουλος - Τσιγαρίδας 1968, 284 8) Τριανταφυλλόπουλος 1978, 172, πίν. 58β 9) Μαυραγιάννης 1979, 47-53 10) Soustal - Koder 1981, 161 11) Παλιούρας 1985α, 209-318, εικ. 219, σχ. 220 (Α. Ορλάνδου), εικ. 221 (αναπαραγωγή φωτ. 1925), 222, 223 (σχ. τοιχογραφιών), 224 (επιγραφή Ξένου Διγενή 1491) 12) Μητρ. Φθιώτιδος Νικόλαος - Παλιούρας 1997, 231-234 13) Μπούρας - Μπούρα 2002, 248-249 (το πρώτο καθολικό) 14) Βέικου 2007, 166-167 15) Κατσαρός 2008, 75 16) Καρύτσας 2009, 13-45, εικ. σελίδων 17-18, 20-21, 23-24, 25-26 (σχ. Α. Ορλάνδου) 17) Αργέβη 2010

54.6 Αγία Ελεούσα Άνω Μυρτιάς

1) *Λαζαρίδης 1960, 197-198 2) *Παλιούρας 1985α, 232-238, εικ. 238, 239 (σχ. Χρ. Κατσιμπίνη), 240-242

55.7 Αγία Σοφία Μόκιστας

1) *Λαζαρίδης 1960, 198· 1966, 273-274 2) Βοκοτόπουλος 1972α, 441, πίν. 373αβ 3) *Κωνσταντίος 1981, 270-275 4) Βελένης 1984, 56, πίν. 24β 5) Παλιούρας 1985α, 230-232, εικ. 37, 235, 236 (σχ. Δημ. Κωνσταντίου), 237 6) Βέικου 2007, 46-47 7) Καρύτσας 2009, 249-250, εικ. σελίδας 239 8) Osswald 2011, 3. 759

56.8 Άγιος Νικόλαος και Ταξιάρχες Μόκιστας

1) Bazin 1864, 324-332 2) Woodhouse 1897, 206-208, εικ. μεταξύ σελίδων 208-209 3) *Λαζαρίδης 1960, 198, σχ. 1, πίν. 167β 4) *Βοκοτόπουλος 1972α, 441 5) Nicol 1984, 242 6) *Παλιούρας 1985α, 223-229, εικ. 230, 231, 232 (σχ. Δ. Κουτσούκη), 233, 234 (σχέδια) 7) Κατώνης 2005, 63-66, σχ. 9-13 (σχ. Δ. Παπακωνσταντίνου - Α. Ιωνά), εικ. 15-28 8) Καρύτσας 2009, 244-251 9) Osswald 2011, 3. 758-759

Για τις επιγραφές από τα μνημεία της Μόκιστας βλ.:

1) Σωτηριάδης 1903, 208-215· 1914, 208-210 2) Λάμπρος 1904α, 37-42 3) Κατσαρός 1980, 380-382, εικ. 5· 1992, 520-521, εικ. 1-2 4) Kalopissi-Verti 1992, 57-59, εικ. 17-21 5) Veikou 1998, 126-128

Για τον Μιχαήλ Ζωριανό και τη σχέση του με ναοδομικές και άλλες πολιτιστικές δραστηριότητες, βλ.:

1) Σωτηριάδης 1903, 211· 1914, 208-210 2) Λάμπρος 1903, 217-218· 1904β, 64· 1914, 209 3) Hutter 1977, 104-105, αρ. 64, πίν. 396-397 4) Κατσαρός 1980, 520-521· 1992, 520-521· 2008, 79, εικ. Ε4 σελίδας 57 5) Gamillscheg - Harfing A. 151 και Β. 118, αρ. 280, πίν. 280 6) Weyl-Carr 1992, 567-578 7) Βοκοτόπουλος 1988, 164-167· 2012, 92-93 8) Καρύτσας 2009, 251-257

Για το έργο του χορηγού Θωμά Ανδρουτσόπουλου, ως λογογράφου των επιγραμμάτων της Μόκιστας αλλά και ως θεολόγου, βλ.:

1) Λάμπρος 1906, 474-476 2) Κατσαρός 1992, 520· 2008, 81, εικ. ΣΤ.3 σελίδας 59 3) Rigo 2002, 195-201 4) Κατώνης 2002-3, 129

57.9 Άγιοι Απόστολοι Νερομάνας

1) *Λαζαρίδης 1960, 197, πίν. 167α 2) *Βοκοτόπουλος 1969, 243-245, σχ. 1, πίν. 243αγ· 1971/1977, 440-441 3) *Κίσσας 1973, 21-64, σχ. 1-8, πίν. I-XVI 4) Παλιούρας 1985α, 219-223, εικ. 227 (σχ. Σ. Κίσσα), 228, 229 5) Τσουρής 1988, 42, 199, 324 6) Καρύτσας 2009, 218-234, εικ. σελίδων 196, 225, 230 7) Osswald 2011, 3. 758

58.10 Παναγίτσα Μπροστοβάς (σημ. Καλλιθέας)

1) *Παλιούρας 1985α, 239-243, εικ. 244, 245 (σχ. κάτοψης και τομής κατά μήκος), 246 2) Osswald 2011, 3. 759

Υπάρχουν ενδείξεις ή και ορισμένα στοιχεία για την επισήμανση και άλλων βυζαντινών ναών στην Αιτωλοακαρνανία, όπως ο ναός του Αγίου Δημητρίου (Osswald 2011, 3. 761) και του Αγίου Κηρύκου (Χριστόπουλος 1971 και Osswald 2011, 3. 762) στη Ναύπακτο, ή ο ναός του Αγίου Γεωργίου Τρύφου στην Ακαρνανία (Βέικου 2007, 215-216) κ.ά. Η αρχαιολογική έρευνα επεσήμανε επίσης ορισμένες θέσεις που παρουσιάζουν ειδικό ενδιαφέρον, όπως π.χ. το βυζαντινό νεκροταφείο της Ερμίτσας στη θέση Ταξιάρχης που ανέσκαψε η Φραγκίσκη Κεφαλλονίτου (Βέικου 2007, 216) και το νεκροταφείο που ανασκάπτεται από την 22η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στη θέση «Χονδραϊκά», πριν από τη σύραγγα Καλυδώνος της Ιονίας οδού. Την όλη φροντίδα για τον μνημειακό πλούτο της Αιτωλοακαρνανίας πιστοποιεί και η πρόσφατη στροφή προς την έρευνα των οχυρωματικών έργων (στη Ναύπακτο, στο Αντίρριο, στη Βόνιτσα και σε άλλα εντοπισμένα κάστρα), με ερευνητικές δραστηριότητες που αναδεικνύουν την οργάνωση του ευρύτερου χώρου της Αιτωλοακαρνανίας και το ενδιαφέρον των υπηρεσιών του πολιτισμού για την προστασία και ανάδειξη αυτού του πλούτου που απαιτεί, ασφαλώς, τη διεπιστημονική συνεργασία.

Τα μνημεία από τη στιγμή που θα εντοπιστούν χρειάζονται προστασία για να σωθούν, ανασκαφή, συντήρηση και ανάδειξη, δράσεις που ορίζονται με τον πολυχρησιμοποιημένο όρο *διαχείριση* (πολιτιστική διαχείριση). Οι ερευνητές ασφαλώς πρέπει να διαθέτουν τις γνώσεις εκείνες που τους καθιστούν απαραίτητους, για να διαχειριστούν ένα σύνθετο σύστημα ποικίλων αξιών που μεταφέρεται από το παρελθόν στο παρόν μέσω των μνημείων⁵⁴.

Έχοντας υπόψη τα παραπάνω, η ιστορία των ερευνών και η επισκόπηση της πορείας τους επιβάλλει και την καταγραφή των προσώπων που ασχολήθηκαν με τα μνημεία, δηλαδή των ερευνητών, κρίνοντας τη συνεισφορά τους μέσα στο καθορισμένο ιστορικό πλαίσιο.

54. Λαμπρινουδάκης 2005, 17-18.

Στην κριτική αποτίμηση του έργου τους, που είναι βασικός άξονας της επισκόπησης, συνεκτιμώνται τα ακόλουθα βασικά στοιχεία:

- α) τα ανασκαφικά δεδομένα,
- β) η παρουσίαση αγνώστων μνημείων και η πραγματικότητα ότι αυτά ήταν από επιστημονική άποψη ανερέυνητα,
- γ) η αναθεώρηση της χρονολόγησής τους,
- δ) η αναγνώριση των οικοδομικών φάσεων,
- ε) η γνώση των τύπων, της δομής, των υλικών και της μορφολογίας τους, καθώς και η σύγκριση με τα πρότυπά τους και
- στ) η διείσδυση στον χώρο της ερμηνείας τους και η διασύνδεση με την εξελικτική διαδικασία, όπου η σύγκριση οδηγεί στη διατύπωση νέων απόψεων.

Η ένταξη, ωστόσο των ερευνητών στις «σχολές» των διαφόρων τάσεων της έρευνας έχει σημασία, αν οι τάσεις αυτές αποκλίνουν αισθητά από τη διαμορφωμένη παράδοση.

Κάτω από το πρίσμα της ιστορίας των ερευνών για τα παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά μνημεία, μπορούμε να επανέλθουμε στην αρχική μας περιοδολόγηση και να τοποθετήσουμε τα πρόσωπα που συνδέονται με τα μνημεία, μεταφέροντας τη συνεισφορά τους στην επόμενη γενιά των ερευνητών. Έτσι:

α) Στην πρώτη περίοδο, την «προ-επιστημονική», ακολουθώντας τον David Constantine⁵⁵, ο οποίος στο έργο του παρουσιάζει τους ταξιδιώτες που μας άφησαν, εν είδει απομνημονευμάτων-ημερολογίων, τόσο τα οδοιπορικά (όλοι σχεδόν οι συγγραφείς τους Άγγλοι ή Γάλλοι), όσο και οι γνωστοί Jac. Spon, G. Wheeler και ο Εβλιγιά Τσελεμπή⁵⁶, που πέρασαν από την περιοχή, δεν έχουν να προσφέρουν τίποτα σημαντικό, παρά ορισμένα στοιχεία ανθρώπινης δραστηριότητας στον χώρο. Ο F.-C.-H.-L. Rouqueville⁵⁷ και ο W. M. Leake⁵⁸ προσέχουν περισσότερο για την επισήμανση των μνημείων και των αρχαιολογικών καταλοίπων, αλλά τα ενδιαφέροντά τους κλίνουν προς τις κλασικές αρχαιότητες. Ο τελευταίος φαίνεται περισσότερο καταρτισμένος και προσανατολισμένος πλησιέστερα στην αρχαιολογική έρευνα. Ελάχιστες όμως είναι οι πληροφορίες που υπάρχουν για τα χριστιανικά μνημεία, ενώ οι κλασικοί Γάλλοι αρχαιολόγοι M. Bazin⁵⁹ και L. Hezey⁶⁰, κοντά στα δικά τους

ενδιαφέροντα και τον θαυμασμό στο ελληνικό ιδεώδες, παρείχαν σποραδικές (ενίοτε χρήσιμες) μαρτυρίες για ορισμένα εκκλησιαστικά μνημεία της περιοχής. Εκείνος όμως που πλούτιζε πιο συστηματικά το έργο του με ανάλογες πληροφορίες ήταν ο αρχαιολόγος W. J. Woodhouse⁶¹.

β) Στη λεγόμενη «πρωτο-επιστημονική» περίοδο κάνει την εμφάνισή της στη βυζαντινολογική έρευνα της περιοχής ένας μικρός κύκλος σπουδαιών βυζαντινολόγων, όπως ο Γεώργιος Λαμπάκης⁶², ο οποίος το 1886 περιοδεύει στην περιοχή και δημοσιεύει σχετικές ειδήσεις στο περιοδικό *Εβδομάς*. Επίσης, ο γνωστός ιστορικός Σπύρος Λάμπρος⁶³, ο οποίος ήδη στα 1903 και 1904 έστρεψε τα ενδιαφέροντά του προς την περιοχή, μελετώντας τις βυζαντινές επιγραφές, όπως και ο Γεώργιος Σωτηριάδης (1903)⁶⁴, εκδηλώνοντας και αυτός τη συμπάθειά του προς το Βυζάντιο που την εξέφρασε ποικιλοτρόπως⁶⁵.

Στην ίδια περίοδο, στον κύκλο των ενδιαφερομένων λογίων εμφανίζονται δύο αξιοπρόσεχτες μορφές στην ιστορία των ερευνών για τα μνημεία της Δυτικής Στερεάς: από τη μεριά των κοσμικών, ο δάσκαλος Δημήτρης Λουκόπουλος⁶⁶ ήδη από τη β' δεκαετία του εικοστού αιώνα στρέφει την προσοχή του προς τη μνημειακή παράδοση του τόπου και, από την πλευρά των ιερωμένων, ο Αρχιμανδρίτης Σωφρόνιος Παπακυριακού⁶⁷ γράφει εκλαϊκευτικά άρθρα για τα χριστιανικά μνημεία της Αιτωλοακαρνανίας στα περιοδικά *Ποιμήν ο Καλός* ή στο μεγαλύτερης αναγνωστικής εμβέλειας περιοδικό *Θεολογία*.

γ) Στην τρίτη, τη λεγόμενη «μεσο-επιστημονική», κυριαρχεί η μορφή του Αναστασίου Κ. Ορλάνδου⁶⁸, ο

61. Woodhouse 1897 (και φωτ. ανατ. New York 1985): μετάφραση του κειμένου που αναφέρεται στη Ναυπακτία βλ. Τριμιάνος 1986-87· 1992-93.

62. Για την προσωπικότητα και το έργο του, βλ. Αρχείο Οικογένειας Λαμπάκη 2014.

63. Για την προσωπικότητα και το έργο του, βλ. Αρχείο Ελλήνων Λογοτεχνών ΕΚΕΒΙ 2014.

64. Για την προσωπικότητα και το έργο του, βλ. Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία 2014β.

65. Μνημειώδης παραμένει η μετάφραση της Ιστορίας της Βυζαντινής Λογοτεχνίας του K. Krumbacher σε τρεις τόμους που περιελήφθη στη σειρά της «Βιβλιοθήκης Μαρασλή» και ανατυπώθηκε φωτομηχανικά, με εισαγωγή του I. M. Χατζηφώτη, στην Αθήνα το 1964.

66. Σταμέλος 2004, 1260-1265, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία.

67. Αναφορά στον αρχιμανδρίτη Σωφρόνιο Παπακυριακού γίνεται στο Ημερολόγιο 2014 της Ιεράς Μητροπόλεως Αιτωλίας και Ακαρνανίας.

68. Για την προσωπικότητα και το έργο του, βλ. *Χαριστήριο εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδου*, τ. 1, Αθήνα 1965, σ. ια'-ιδ'. Βλ. και Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία 2014α.

55. Constantine 1984.

56. Spon - Wheeler 1678. Γιαννόπουλος 1969/1970, 146-147, 186-187.

57. Rouqueville 1826.

58. Leake 1835/1967, passim.

59. Bazin 1864, passim.

60. Hezey 1860. Βλ. και Καπώνης 2010, 99-122.

οποίος ήδη από το 1935 εγκαινιάζει την έρευνά του στα μνημεία της Αιτωλοακαρνανίας (στη Δυτική Στερεά λίγο νωρίτερα, το 1921)⁶⁹, ανοίγοντας με τη δική του μέθοδο, που παραμένει προσηλωμένη στην τυπολογία, τον κύκλο της επιστημονικής προσέγγισης των πιο σημαντικών μνημείων, κύκλο που θα κλείσει το 1961 με τον Θ' τόμο του γνωστού *Αρχείου των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος*⁷⁰.

Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, κατά τη δεκαετία '50-'60 εμφανίζεται ένα ρεύμα ντόπιων λογίων που εντάσσουν στα ποικιλότροπα ενδιαφέροντά τους και την αγάπη τους για τα μνημεία του τόπου τους. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν ο φιλόλογος Κ. Σ. Κώνστας και οι δάσκαλοι Γεώργιος Κόκκας⁷¹ και Γεράσιμος Παπατρέχας⁷², ενώ το παράδειγμά τους ακολουθούν ο Κ. Α. Τσαρούχης⁷³, ο Σοφοκλής Δημητρακόπουλος⁷⁴ και ο Θωμάς Μποκόρος⁷⁵. Όλοι τους αποτελούν μια ομάδα με ξεχωριστές ιδιαιτερότητες ο καθένας αλλά και με διαφοροποιημένη παιδεία και κατάρτιση. Ενδιάμεσο κρίκο ανάμεσα στην ομάδα των προαναφερομένων και του κύκλου των ειδικών επιστημόνων αποτελούν δύο μορφές φιλόλογων καθηγητών, του Κώστα Τριανταφυλλίδη⁷⁶ και της Σπυριδούλας Αλεξανδροπούλου⁷⁷, που υπηρέτησαν τον κλάδο της Αρχαιολογίας στη Δυτική Στερεά ως έκτακτοι επιμελητές Αρχαιοτήτων, μια ιδιότητα που τους έφερε πιο κοντά στη συστηματική επιστημονική έρευνα.

69. Ορλάνδος 1922. Τριανταφυλλόπουλος 1987-88, 16-26. Γκράτζιου 1998-99, 11-15.

70. Ορλάνδος 1961.

71. Ο Γ. Κόκκας υπηρέτησε ως έκτακτος επιμελητής αρχαιοτήτων (βλ. Βοκοτόπουλος 1967, 325, σημ. 1).

72. Ο εμπνευσμένος δάσκαλος Γεράσιμος Ηρ. Παπατρέχας υπήρξε μία λαμπρή μορφή ανάμεσα στους διακεκριμένους Αιτωλοακαρνανίους λογίους με αξιόλογο δημιουργικό έργο· υπηρέτησε και αυτός ως έκτακτος επιμελητής αρχαιοτήτων και είναι συγγραφέας αρκετών άρθρων και βιβλίων σχετικών με τον χώρο, την ιστορία και την τέχνη της Ακαρνανίας (βλ. Βοκοτόπουλος 1967, 325, σημ. 1).

73. Τσαρούχης 1966.

74. Δημητρακόπουλος 1970.

75. Μποκόρος 1969. Ανάμεσα στα κείμενα του Μποκόρου παρέχονται και ορισμένες πληροφορίες για τα βυζαντινά μνημεία, ασφαλώς με τη γλαφυρή γραφή του εραστή της τέχνης φιλαρχαιολόγου.

76. Ο Κ. Τριανταφυλλίδης, διακεκριμένος φιλόλογος και δοκιμογράφος, έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον και για τις αρχαιότητες της Δυτικής Στερεάς (βλ. π.χ. Τριανταφυλλίδης 1991 και 2004, 861-877, εικ. 1-13) και δημοσίευσε πολλά εκλαϊκευτικά άρθρα κάτω από το ψευδώνυμο «Ο Αρχαιολόγος» στο περιοδικό της Μητροπόλεως Αιτωλίας και Ακαρνανίας «Κοσμάς ο Αιτωλός».

77. Η Σπυριδούλα Αλεξανδροπούλου εργάστηκε ακούραστα στην Αιτωλοακαρνανία για την προστασία και ανάδειξη των μνημείων και της ιστορίας του χώρου, δημοσιεύοντας ένα πλήθος άρθρων στον επαρχιακό τύπο καθώς και βιβλία. Βλ. Αλεξανδροπούλου 1993. Αλεξανδροπούλου 2000.

δ) Η τελευταία περίοδος, που ονομάσαμε «συστηματική», απλώνεται από τη δεκαετία του '60-'70 και φτάνει ως τις μέρες μας, αποτελώντας την ακμαιοτερή και μεστότερη περίοδο της ειδικής έρευνας στην περιοχή. Η σκυτάλη των ερευνών παραδίδεται από έναν συμπαθή κλασικό αρχαιολόγο, τον Ευθύμιο Μαστροκώστα⁷⁸, στον βυζαντινολόγο Παύλο Λαζαρίδη⁷⁹, ο οποίος εμφανίζεται συχνότερα ως συντάκτης συνοπτικών αρχαιολογικών ειδήσεων, των *Χρονικών στο Αρχαιολογικόν Δελτίον*, στα οποία περιλαμβάνεται και η Αιτωλοακαρνανία. Ανάμεσα στους δύο άνδρες, μια δυναμική γυναίκα, η Χαρίκλεια Μπάρλα⁸⁰, θα δημοσιεύσει τις πρώτες ανασκαφές σε παλαιοχριστιανικά μνημεία της περιοχής στο νησί Κέφαλος, η πρώτη, αν δεν απατώμαι, που επιχειρεί να ανασκάψει παλαιοχριστιανικές βασιλικές στη Δυτική Στερεά.

Ως ο σπουδαιότερος ερευνητής των μνημείων της περιοχής αναδεικνύεται ο Ακαδημαϊκός σήμερα Π. Λ. Βοκοτόπουλος⁸¹. Ήδη από τις πρώτες του επαφές με την Αιτωλοακαρνανία, ως επιμελητή της Η' Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, ο Παναγιώτης Βοκοτόπουλος έδειξε τον αθεράπευτο ζήλο του για τα μνημεία του χώρου που υπηρέτησε, προσφέροντας στην επιστήμη διεθνώς όχι μόνο τη μνημειώδη διδακτορική διατριβή του για την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική⁸², που ανέδειξε τα πιο σημαντικά μνημεία του χώρου, αλλά κι ένα πλήθος μελετών που αποτελούν υποδείγματα μεθόδου, που βασίζεται στον συνδυασμό τυπολογίας, μορφολογίας και κατασκευαστικής τεχνικής και αποδίδει αποτελέσματα επιστημονικής ακρίβειας και γερά θεμελιωμένων συμπερασμάτων. Στην έρευνα των βυζαντινών και μεσαιωνικών μνημείων της Αιτωλοακαρνανίας, η συμβολή του Π. Λ. Βοκοτοπούλου, όπως και εκείνη του Α. Ορλάνδου, υπήρξε πολύ σημαντική. Από την πρώτη περιόδεά του στον νομό επεσήμανε έναν μεγάλο αριθμό αγνώστων στην επιστημονική έρευνα μνημείων, επέβλεψε τη στερέωση και τη συντήρησή τους, κατέγραψε αρχαιολογικό

78. ΙΑΚΑ 2014. Εργογραφία του Ευθ. Μαστροκώστα δημοσίευσε ο Πέτρος Θέμελης στα *Φωκικά Χρονικά* 14, 2006, 27-29.

79. Για την προσφορά του στη Βυζαντινή Αρχαιολογία, βλ. Ντίνα 2004, 17-26.

80. Μπάρλα 1965α-1970β.

81. Βλ. *Αφιέρωμα στον Ακαδημαϊκό Παναγιώτη Λ. Βοκοτόπουλο*, τ. 1-2, Αθήνα 2014 (βρίσκεται στο τυπογραφείο).

82. Βοκοτόπουλος 1975. Το έργο αυτό έριξε νέο φως στην έρευνα της μεσοβυζαντινής ναοδομίας στη Δυτική Ελλάδα και γνώρισε τα πιο εγκωμιαστικά σχόλια της κριτικής σε αρκετές βιβλιοκρισίες Ελλήνων και ξένων επιστημόνων (Η. Bardikian, Ch. Delvoye, J. Gill, A. H. S. Megaw, A. Meksi, K. Μπόνης, Χ. Μπούρας, U. Peschlow, P. Soustal, Nancy Patterson Ševčenko, P. Yannopoulos κ.ά.).

υλικό και πραγματοποίησε συστηματικό ανασκαφικό έργο. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι στον κατάλογο των μνημείων παρουσιάζεται ως πρώτος ή συστηματικός μελετητής των περισσότερων μνημείων της Αιτωλοακαρνανίας.

Ο αείμνηστος καθηγητής Δημήτριος Πάλλας⁸³, στον κατάλόγο του για τις παλαιοχριστιανικές βασιλικές εν Ελλάδι, περιέλαβε και τα μνημεία της Δυτικής Στερεάς, ορισμένα από τα οποία παρακολουθεί και στη μετάβασή τους από την αρχιτεκτονική της παλαιοχριστιανικής περιόδου στην κλειστή μορφή της μεσοβυζαντινής εποχής, εισάγοντας στοιχεία μεθόδου «Νέας Αρχαιολογίας» στην έρευνα με θεωρητική κατάρτιση που απορρέει από τη γενικότερη παιδεία του.

Ένας ακόμη ειδικός στη Βυζαντινή αρχιτεκτονική και ναοδομία, ο καθηγητής Χαρ. Μπούρας⁸⁴, δημοσίευσε υποδειγματικά (το 1968) τον ναό στο Ρίβιο και αναφέρεται στα μνημεία της περιοχής στα συνθετικά έργα του για τη Βυζαντινή αρχιτεκτονική και ναοδομία, ενώ μια ομάδα αρχιτεκτόνων μαθητών του άσκησαν, επίσης, τις ικανότητές τους στα μνημεία της Αιτωλοακαρνανίας, όπως οι Στ. Μαμαλούκος, Γ. Βελένης και Πλούταρχος Θεοχαρίδης⁸⁵.

Επιστήμονες-ερευνητές (αρχαιολόγοι και θεολόγοι), καταγόμενοι από την Αιτωλοακαρνανία, όπως οι αείμνηστοι Σωτ. Κ. Κίσσας⁸⁶ και Αθανάσιος Παλιούρας⁸⁷, εξερεύνησαν εξαντλητικά τον χώρο της Αιτωλοακαρνανίας και προσέφεραν στην επιστήμη εργασίες με πρωτότυπο υλικό ή και ανασκαφικό έργο, αλλά και δημοσιεύσεις εκλαϊκευτικού χαρακτήρα, προσεγγίζοντας το ευρύτερο κοινό στην εσωτερική, συναισθηματική επαφή με τα θρησκευτικά μνημεία. Ο Αθαν. Παλιούρας αφοσιώθηκε στην ανασκαφική έρευνα τριών αρχαιολογι-

κών θέσεων της Αιτωλοακαρνανίας (Αγία Τριάδα Κάτω Βασιλικής, Σπήλαιο Αγίου Νικολάου Βαράσοβας, Αγία Τριάδα του Μαύρικα) και ανέδειξε μνημεία της μεταβυζαντινής κυρίως περιόδου, ενώ απέδωσε στην έρευνα πλούσιο φωτογραφικό υλικό των μνημείων. Ανέδειξε επίσης ένα πλήθος μαθητών, αφότου εδραιώθηκε στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων και μετείχε στα αρχαιολογικά διοικητικά δρώμενα του Δήμου Αγρινίου, της Ιστορικής και Αρχαιολογικής Εταιρείας καθώς και του Υπουργείου Πολιτισμού.

Το έργο των προαναφερθέντων πρωτοπόρων μελετητών της σχετικής έρευνας στην περιοχή συνέχισε μια σειρά παλαιότερων αλλά και νεότερων αρχαιολόγων. Η Φωτεινή Ζαφειροπούλου⁸⁸ ανέσκαψε την παλαιοχριστιανική βασιλική στη Φοινικιά (1973/74), ενώ στη Ναύπακτο η αρχαιολογική έρευνα ανέδειξε έναν μεγάλη αξίας μνημειακό πλούτο.

Η Ναύπακτος είναι το κέντρο όπου ασκήθηκε το ανασκαφικό και σωστικό έργο από νέους αρχαιολόγους που εργάστηκαν στις αρμόδιες αρχαιολογικές υπηρεσίες, κυρίως της 8ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων των Ιωαννίνων. Στις ερευνητικές αναζητήσεις της νέας γενιάς των ειδικών αρχαιολόγων υπεισέρχονται σιγά σιγά και οι νέες τάσεις που προσεγγίζουν την ανθρωπιστική προσέγγιση των μνημείων και την ανάδειξη της ταυτότητάς τους. Οι ερευνητές προσχωρούν στην οργάνωση διεπιστημονικών ομάδων με ξεχωριστούς ρόλους, κυνηγούν τη χρηματοδότηση για τον προγραμματισμό των ερευνών, στοχεύουν στη σημασία της Μουσειολογίας που ενισχύει την προβολή των αξιών.

Η αείμνηστη Φραγκίσκα Κεφαλλονίτου⁸⁹ εργάστηκε με αυτό το πνεύμα, αφήνοντας εδώ την τελευταία της πνοή. Προσέφερε αδιαλείπτως όσο ζούσε τις υπηρεσίες της σε όλη τη γεωγραφική έκταση της αρμοδιότητάς της, αλλά κυρίως στην Αιτωλοακαρνανία. Ο αείμνηστος, επίσης, Δημήτρης Κωνσταντίος⁹⁰ και ο συνονόματός του Δημ. Τριανταφυλλόπουλος⁹¹ υποστήριξαν με σθένος την προστασία και τη σημασία του σεβασμού και της ανάδειξης των μνημείων.

Στη Ναύπακτο, έμπειροι αλλά και νεότεροι αρχαιολόγοι άσκησαν το ανασκαφικό έργο και το διεύρυναν σε άλλες περιοχές του νομού ή των τόπων που υπηρέτη-

83. Τριανταφυλλόπουλος 1987-88. Βλ. και Γκράτσιου 1998-99, 11-15 και 16-26. Στα εκλαϊκευτικά δημοσιεύματα στον τόμο *Αποφόρητα. Πρώτος χριστιανικός και μεσαιωνικός ελληνικός κόσμος*, γίνεται λόγος για τον Άγιο Δημήτριο της Βαράσοβας (βλ. Πάλλας 2007, 88, εικ. 45) και τη Μονή Μυρτιάς (βλ. Πάλλας 2007, 265-266, 298).

84. Για τα βιβλία και άλλα αυτοτελή δημοσιεύματα, βλ. Μουσείο Μπενάκη 2009, 77-90.

85. Βοκοτόπουλος 1975, IX (σχ. 11-12, 16-26, 32-34).

86. Κατσαρός 1998. Καλαμαρτζή-Κατσαρού - Ταμπάκη (επιμ.) 2001, XIII-XXXVI.

87. Το πιο γνωστό έργο του Αθαν. Παλιούρα, *Η Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, κυκλοφόρησε σε πολύ περιορισμένο αριθμό αντιτύπων σε δακτυλόγραφη μορφή για πρώτη φορά στα Ιωάννινα το 1981. Το έργο αυτό στη συνέχεια απεσύρθη. Η βελτιωμένη δεύτερη έκδοση (Αγρίνιο 1985) θεωρείται ως «πρώτη» από τον ίδιο τον συγγραφέα, ο οποίος χαρακτηρίζει ως «δεύτερη» (Παλιούρας 2010, 157) τη φωτομηχανική επανέκδοσή της έκδοσης του 1985. Οι παραπομπές στο έργο των Ρ. Soustal και J. Koder, *Nikopolis und Kephallēnia*, γίνονται στη δακτυλόγραφη μορφή του βιβλίου του Αθ. Παλιούρα, στην έκδοση του 1981.

88. Ζαφειροπούλου 1973-74.

89. Βλ. «Χρήστος Παπουτσάκης, Πύργος Μαύρος, Φραγκίσκα Κεφαλλονίτου: τρεις απώλειες», στο http://metaxifilon.blogspot.gr/2009/03/blog-post_10.html [ανάρτηση, 10 Μαρτίου 2009].

90. Κωνσταντίος 2012.

91. Τριανταφυλλόπουλος 1991.

σαν. Η Γεωργία Αλεξοπούλου⁹², η Φωτεινή Σαράντη⁹³, η Βαρβάρα Παπαδοπούλου⁹⁴, η Βασιλική Παπαγεωργίου⁹⁵ και η Αθηνά Ζωγάκη⁹⁶ συνέχισαν την καλή παράδοση των αρχαιολόγων.

Έναν άλλο κύκλο διαμορφώνουν οι ερευνητές της διεπιστημονικής συνεργασίας, όπως οι αρχαιολόγοι Τζίνα Παπαϊωάννου⁹⁷, Δημήτρης Αθανασούλης και ο αρχιτέκτονας και αρχαιολόγος Πασχάλης Ανδρούδης⁹⁸, ο Ανέστης Βασιλακέρης και η Ελένη Φουντούλη⁹⁹, ο Σταύρος Μαμαλούκος και ο Μιχαήλ Παπαβαρνάβας¹⁰⁰.

Διακριτό, επίσης, κύκλο στην επισκόπηση των ερευνών αποτελούν ερευνητές που η κατάρτισή τους συντελέστηκε από την προσήλωσή τους στην έρευνα της Αιτωλοακαρνανίας. Στον κύκλο αυτόν εντάσσεται ο πρόσφατα χαμένος, ταλαντούχος θεολόγος και αρχαιολόγος Νίκος Καπώνης¹⁰¹, ο οποίος, εκτός από τα ενδιαφέροντά του στην έρευνα της Βυζαντινής Αιτωλοακαρνανίας, επιχείρησε να συνθέσει έργο με θέμα τη ναοδομική δραστηριότητα στο Δεσποτάτο της Ηπείρου¹⁰². Έντονη είναι και η παρουσία του προϊστορικού και κλασικού αρχαιολόγου Γιάννη Νεραντζή¹⁰³, ο οποίος στην Ιστορική Τοπογραφία της Ναυπάκτου συμπεριλαμβάνει τα παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά μνημεία. Σημαντική προώθηση των ερευνών για την Αιτωλοακαρνανία επιτέλεσαν και οι διατριβές του αείμνηστου Σπ. Ασωνίτη¹⁰⁴, της Μυρτώς Βέικου¹⁰⁵ και του Bredan Osswald¹⁰⁶, στις οποίες διατυπώνονται και απόψεις των συγγραφέων τους πάνω σε ορισμένα ζητήματα που απασχόλησαν την έρευνα, διαπίστωση που σημαίνει ότι ο επιστημονικός διάλογος παρουσιάζει συνεχές ενδιαφέρον και μπορεί να συνεχιστεί και στο μέλλον. Έρευνα των σπηλαιών

του Νομού Αιτωλοακαρνανίας, εντός των οποίων υπάρχουν και μοναστικά συγκροτήματα, πραγματοποίησε ο σπηλαιολόγος Ι. Ζαφτισανάκης¹⁰⁷.

Τέλος, ιδιαίτερος λόγος οφείλεται στους εντοπίους Συλλόγους¹⁰⁸, που με την οργάνωση ειδικών επιστημονικών εκδηλώσεων και την έκδοση των περιοδικών και Πρακτικών τους συνέβαλαν κατά ένα μεγάλο μέρος στην πρόοδο των σχετικών ερευνών. Τα Συνέδρια και τα Πρακτικά 2 Συνεδρίων του Συλλόγου «Σκουφάς»¹⁰⁹ στην Άρτα, τα ταυτάριθμα στο Αγρίνιο¹¹⁰ από την Ιστορική και Αρχαιολογική Εταιρεία, τα Συνέδρια στο Μεσολόγγι και το περιοδικό «Τα Αιτωλικά»¹¹¹ κι εδώ στη Ναύπακτο η Εταιρεία Ναυπακτιακών Μελετών και το περιοδικό «Ναυπακτιακά»¹¹² φιλοξένησαν ερευνητικές εργασίες και θέματα σχετικά με τον πυρήνα της επισκόπησής μας. Το έργο αυτό εναποτίθεται στην 22η ΕΒΑ που χρεώνεται το ιστορικό βάρος των ερευνών για το μέλλον¹¹³.

107. Ζαφτισανάκης 2005.

108. Όπως: η Αρχαιολογική Εταιρεία Δυτικής Στερεάς Ελλάδος (Μεσολόγγι), η Ιστορική Αρχαιολογική Εταιρεία Δυτικής Στερεάς Ελλάδας (Αγρίνιο), ο Μουσικοφιλολογικός Σύλλογος Άρτης «Ο Σκουφάς» (Άρτα), η Εταιρεία Ναυπακτιακών Μελετών (Αθήνα, Ναύπακτος) και η Αρχαιολογική, Ιστορική, Λαογραφική Εταιρεία Θεσπιέων (Καινούργιο - Δ. Αγρινίου).

109. α) Α' Διεθνές Συμπόσιο για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα, 27-31 Μαΐου 1990). Τα Πρακτικά εκδόθηκαν με επιμέλεια του Ευαγγ. Χρυσού, Άρτα 1992. β) Β' Διεθνές Αρχαιολογικό και Ιστορικό Συνέδριο «Η Βυζαντινή Άρτα και η περιοχή της» (Άρτα, 12-14 Απριλίου 2002). Τα Πρακτικά εκδόθηκαν με επιμέλεια της Ευστρατίας Συγκέλλου, Αθήνα 2007.

110. α) Α' Αρχαιολογικό και Ιστορικό Συνέδριο Αιτωλοακαρνανίας «Μνημειακή Κληρονομιά και Ιστορία της Αιτωλοακαρνανίας» (Αγρίνιο, 21 - 22 - 23 Οκτωβρίου 1988). Τα Πρακτικά εκδόθηκαν με επιμέλεια της Ιωάννας Μέννεγκα, Αγρίνιο 1991. β) Β' Διεθνές Ιστορικό και Αρχαιολογικό Συνέδριο Αιτωλοακαρνανίας (Αγρίνιο, 29, 30, 31 Μαρτίου 2002). Τα Πρακτικά: τ. 1-2, Αγρίνιο 2004.

111. Α' Διεθνές Αρχαιολογικό Συμπόσιο για την Αιτωλοακαρνανία (Μεσολόγγι, 13-15 Δεκεμβρίου 1991). Τα Πρακτικά του Συνεδρίου δεν κυκλοφόρησαν. Δεν κυκλοφόρησαν, επίσης, τα Πρακτικά της Συνάντησης Προυσσού, που πραγματοποίησε η Εταιρεία Στερεοελλαδικών Μελετών τον Οκτώβριο του 1981. Στους 6 τόμους του περιοδικού *Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών* περιελήφθησαν, ωστόσο, μελέτες και για τα βυζαντινά μνημεία της Αιτωλοακαρνανίας.

112. Η νεοϊδρυθείσα Αιτωλική Πολιτιστική Εταιρεία (Αθήνα 2002), στα χρόνια που μεσολάβησαν από τη δραστηριοποίησή της έως σήμερα, έχει να επιδείξει σπουδαίο έργο σε διάφορους τομείς της πολιτιστικής ιστορίας του τόπου κι ανάμεσα σ' αυτούς περιλαμβάνεται και η μνημειακή κληρονομιά της περιοχής, ύλη που περιέχεται στα τεύχη του περιοδικού «Τα Αιτωλικά». Κυκλοφόρησαν 22 τεύχη έως το έτος 2014.

113. Για το έργο της Εταιρείας (1982-2012), βλ. *Ναυπακτιακά Ευρετήρια* 2012.

92. Αλεξοπούλου 1989.

93. Σαράντη 1997.

94. Παπαδοπούλου 1990.

95. Παπαγεωργίου 2004.

96. Ζωγάκη 2004.

97. Παπαϊωάννου 1991.

98. Αθανασούλης - Ανδρούδης 2004.

99. Βασιλακέρης - Φουντούλη 2004.

100. Μαμαλούκος - Παπαβαρνάβας 2014.

101. Για το έργο του Νίκου Καπώνη, βλ. Academia.edu 2014. Στη μνήμη του Νίκου Καπώνη, η Αρχαιολογική Ιστορική Εταιρεία Δυτικής Στερεάς οργάνωσε στο Αγρίνιο ειδική επιστημονική ημερίδα (Αγρίνιο, 26 Ιανουαρίου 2013).

102. Καπώνης 2005.

103. Νεραντζής 2001· 2007.

104. Ασωνίτης 2005.

105. Βέικου 2007. Η δακτυλόγραφη διδακτορική διατριβή της Μ. Βέικου κυκλοφορεί τώρα και σε αγγλική έκδοση, Veïkou 2012. Δεν μπόρεσα εγκαίρως να συμβουλευτώ το προσφάτως εκδομένο βιβλίο, στο οποίο φυσικά μεταφέρονται όλα τα δεδομένα της έκδοσης του 2007, στην οποία και παραπέμπω, με την έλλειψη μάλιστα του εικονογραφικού υλικού.

106. Osswald 2011.

Résumé

Les monuments paléochrétiens et byzantins dans la Grèce Occidentale (Aetolakarnania):
Revue des recherches

Vassilis Katsaros

En Grèce Occidentale (Aetoloakarnania) il y a un grand nombre de monuments paléochrétiens et byzantins. Malheureusement les chercheurs ont intéressé pour ces monuments assez tardivement. Ils ont commencé à les étudier plus systématiquement aux débuts de la décennie 1960-1970.

Dans cette étude l'auteur remarque quatre phases à l'histoire des recherches: a) pre-scientifique (17ème-19ème siècles), b) précoce (début du 20ème siècle jusque 1930), c) middle-scientifique (décennie 1930-1940 jusque les débuts de la décennie 1960) et d) scientifique postérieure (débuts de la décennie 1960 jusqu'aujourd'hui).

L'auteur nous cite ici une catalogue pour les monu-

ments paléochrétiens et pour les monuments byzantins. Il nous donne la bibliographie pour chaque monument en jugeant l'offre du chaque chercheur. Il remarque aussi les catégories des chercheurs (voyagers, chercheurs de l'histoire locale, byzantinologues spéciaux), en jugeant l'offre du chacun. En cette méthode on peut comprendre l'évolution culturelle pendant l'époque paléochrétienne et byzantine. L'auteur propose, à la fin, l'avancement de la recherche pour l'époque post-byzantine, pour la civilisation aussi du Byzance après Byzance. C'est vrai, certainement, que «Byzance après Byzance» constitue une claire unité culturelle dans la région de la Grèce Occidentale pendant la domination turque.

Βιβλιογραφία

- Αγρέβη 2010: Μ. Αγρέβη, *Οι τοιχογραφίες του Ξένου Διγενή στη Μονή Μυρτιάς Αιτωλίας (1491)*, Leipzig 2010.
- Αθανασούλης - Ανδρούδης 2004: Δ. Χ. Αθανασούλης - Π. Ανδρούδης, «Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία του "βυζαντινού λουτρού" του Κάστρου Ναυπάκτου», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Ιστορικού και Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας (Αγρίνιο 29-31 Μαρτίου 2002)*, τ. 2, Αγρίνιο 2004, 515-534.
- Αλεξανδροπούλου 1993: Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου, *Νότια Αιτωλία. Το οδικό δίκτυο έως τα πρώτα μεταεπαναστατικά χρόνια*, Αθήνα 1993.
- Αλεξανδροπούλου 2000: Σ. Αλεξανδροπούλου, *Αιτωλοακαρνανικά Μελετήματα*, Αθήνα 2000.
- Αλεξοπούλου 1989: Γ. Αλεξοπούλου, «Στ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Επαρχία Ναυπακτίας», *ΑΔ 44 (1989), Β' 1 Χρονικά*, 142-145, σχ. 15-17, πίν. 90α, 92β.
- Αρχείο Ελλήνων Λογοτεχνών ΕΚΕΒΙ 2014: Αρχείο Ελλήνων Λογοτεχνών ΕΚΕΒΙ, «Σπυρίδων Λάμπρος», στο <http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=461&t=500> [ΗΤΠ* 12 Οκτωβρίου 2014].
- Αρχείο Οικογένειας Λαμπάκη 2014: Αρχείο Οικογένειας Λαμπάκη, «Γεώργιος Λαμπάκης. Ο Βυζαντινολόγος», στο <http://www.aol.org.gr/index.html> [ΗΤΠ 12 Οκτωβρίου 2014].
- Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987: Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, (Συνεργασία Έ. Πελεκανίδου)*, Π, Πελοπόννησος - Στερεά Ελλάδα, Θεσσαλονίκη 1987.
- Ασωνίτης 2005: Σ. Ν. Ασωνίτης, *Το Νότιο Ιόνιο κατά τον Όψιμο Μεσαίωνα. Κομητεία Κεφαλληνίας, Δουκάτο Λευκάδας, Αιτωλοακαρνανία*, Αθήνα 2005.
- Βασιλακέρης - Φουντούλη 2004: Α. Βασιλακέρης - Μ. Φουντούλη, «Το ασκηταριό των Αγίων Πατέρων στη Βαράσοβα Αιτωλίας. Προκαταρκτική έκθεση», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Ιστορικού και Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας (Αγρίνιο 29-31 Μαρτίου 2002)*, τ. 2, Αγρίνιο 2004, 535-548, πίν. 1-8.
- Βέικου 2007: Μ. Βέικου, *Οικιστικές θέσεις στη Βυζαντινή Ήπειρο από τον 7ο έως τον 12ο αιώνα. Μια τοπογραφία του μετασχηματισμού*, αδημ. διδ. διατριβή, Αθήνα 2007.
- Βελένης 1984: Γ. Βελένης, *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική, Α' (κείμενο) - Β' (Πίνακες - Σχέδια)*, Θεσσαλονίκη 1984.
- Βελένης 1994: Γ. Βελένης, «Σχόλια και παρατηρήσεις σε πολύστιχες πλίνθινες επιγραφές», *Αντίφωνον. Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, 266-281, σχ. 1, εικ. 1-8.
- Βικάτου 2011: Ο. Βικάτου, «Το έργο της ΛΣΤ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων κατά το έτος 2011», *Τα Αιτωλικά 17 (2011)*, 44-73.
- Βοκοτόπουλος 1967: Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Μεσαιωνικά Αιτωλίας και Άκαρνανίας», *ΑΔ 22 (1967), Β' 2 Χρονικά*, 325-336, πίν. 234-245.
- Βοκοτόπουλος 1968: Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Μεσαιωνικά μνη-

- μεία τοῦ Μύτικα Ἀκαρνανίας», *AAA I* (1968), 152-154, σχ. 1, εικ. 1-3.
- Βοκοτόπουλος 1969: Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Βυζαντινά καὶ Μεσαιωνικά μνημεῖα Αἰτωλίας-Ἀκαρνανίας», *ΑΔ 24* (1969), *Β'2 Χρονικά*, 241-245, πίν. 240-246.
- Βοκοτόπουλος 1970: Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Μεσαιωνικά μνημεῖα Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας», *ΑΔ 25* (1970), *Β'2 Χρονικά*, 299-302, πίν. 257-262.
- Βοκοτόπουλος 1972α: Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Μεσαιωνικά Μνημεῖα Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας», *ΑΔ 27* (1972), *Β'2 Χρονικά*, 440-441, πίν. 372-373.
- Βοκοτόπουλος 1972β: Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Ἀνασκαφὴ βασιλικῆς Ἁγίας Σοφίας τοῦ Μύτικα», *ΠΑΕ 1972*, 109-113, σχ.-εικ. 1, πίν. 86-90 (πρβλ. *Τὸ Ἔργον 1972*, 49-53, σχ.-εικ. 43, εικ. 44-47).
- Βοκοτόπουλος 1973: Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Μεσαιωνικά Μνημεῖα Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας, Ἀνασκαφαί», *ΑΔ 28* (1973), *Β'2 Χρονικά*, 394-399, σχ. 1, πίν. 350-352.
- Βοκοτόπουλος 1975: Π. Α. Βοκοτόπουλος, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν δυτικὴν Στερεάν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἠπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος*, Θεσσαλονίκη 1975, 1992².
- Βοκοτόπουλος 1979: Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Ἀνασκαφὴ βασιλικῆς Ἁγίας Σοφίας τοῦ Μύτικα», *ΠΑΕ 1979*, 121-126, παρένθ. πίν. Ε', σχ. 1-3, πίν. 85-89.
- Βοκοτόπουλος 1980: Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Ἀνασκαφὴ βασιλικῆς Ἁγίας Σοφίας τοῦ Μύτικα», *ΠΑΕ 1980*, 34-36, πίν. 42-46.
- Βοκοτόπουλος 1980-81: Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Ὁ ναός τοῦ Παντοκράτορος στό Μοναστηράκι Βονίτισης», *ΔΧΑΕ Γ'* (1980-1981), 357-378, σχ.-εικ. 1-2, πίν. 99-110.
- Βοκοτόπουλος 1981: Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Ἀνασκαφὴ βασιλικῆς Ἁγίας Σοφίας τοῦ Μύτικα», *ΠΑΕ 1981*, 79-81, εικ. 1, πίν. 77-79.
- Βοκοτόπουλος 1982: Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Ἀνασκαφὴ βασιλικῆς Ἁγίας Σοφίας τοῦ Μύτικα», *ΠΑΕ 1982*, 91-94, πίν. 64-69.
- Βοκοτόπουλος 1983: Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Ἀνασκαφὴ βασιλικῆς Ἁγίας Σοφίας τοῦ Μύτικα», *ΠΑΕ 1983*, 84-86, εικ. 1-4, πίν. 87-88.
- Βοκοτόπουλος 1984α: Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Ἀνασκαφὴ βασιλικῆς Ἁγίας Σοφίας τοῦ Μύτικα», *ΠΑΕ 1984*, 129-130, πίν. 106-108.
- Βοκοτόπουλος 1984β: Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Τρεῖς σταυρόσχημοι ναοὶ στὴν περιοχή τῆς Βονίτισης», *AAA 27* (1984), 100-114, σχ. 1-4, εικ. 1-10.
- Βοκοτόπουλος 1986: Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Ὁ ναός τῆς Παναγίας στὴν Πρεβέντζα τῆς Ἀκαρνανίας», *Βυζάντιον. Αφιέρωμα στὸν Ἄνδρέα Στράτο*, τ. 1, Ἀθήναι 1986, 251-275, σχ. 1-4, εικ. 1-14.
- Βοκοτόπουλος 1988: Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Ἡ πλίνθινη ἐπιγραφὴ τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στό Φανάρι τῆς Ἠπείρου», *Ελληνικά 39* (1988), 164-167, εικ. 1-2.
- Βοκοτόπουλος 2000: Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴ Σταμνά», *ΔΧΑΕ ΚΑ'* (2000), 17-26, σχ.-εικ. 1-2, εικ. 3-11.
- Βοκοτόπουλος 2012: Π. Α. Βοκοτόπουλος, *Ἡ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στό Φανάρι. Συμβολὴ στὴ μελέτῃ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου*, Ἀθήναι 2012.
- Βοκοτόπουλος - Τσιγαρίδας 1968: Π. Α. Βοκοτόπουλος - Ε. Τσιγαρίδας, «Μεσαιωνικά Μνημεῖα Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας», *ΑΔ 23* (1968), *Β'2 Χρονικά*, 284-285, πίν. 225-227.
- Γιακουμῆς κ.ά. 1976: Γ. Γιακουμῆς - Π. Γιακουμῆς - Ν. Κατσίκης, *Μεσολόγγι*, Ἀθήναι 1976.
- Γιαννόπουλος 1968: Ι. Γ. Γιαννόπουλος, «Συμβολὴ εἰς τὴν βιβλιογραφίαν τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν 1* (1968), 385-436.
- Γιαννόπουλος 1969-70: Ι. Γ. Γιαννόπουλος, «Ἡ περιήγησις τοῦ Ἐβλιγιά Τσελεμπή ἀνά τὴ Στερεὰ Ἑλλάδα», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν 2* (1969-1970), 139-198.
- Γκούβρας 1971: Κ. Γκούβρας, «Ἅγιος Γεώργιος», *Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Εὐρυτανικὴ Ἐγκυκλοπαιδεῖα 1*, 1971, 99-100.
- Γκράτσιου 1998-99: Ὁ. Γκράτσιου, «Δημήτριος Ι. Πάλλας», *ΔΧΑΕ Κ'* (1998-1999), 11-15 καὶ «Εργογραφία τοῦ Δ. Ι. Πάλλα», 16-26.
- Δελημάρης 2004: Ι. Σ. Δελημάρης, «Ἡ Βαράσοβα καὶ τὰ μνημεῖα τῆς Ἀρχαιολογικῆς δεδομένα βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς περιόδου», *Πρακτικὰ Β' Ἱστορικοῦ καὶ Ἀρχαιολογικοῦ Συνεδρίου Αἰτωλοακαρνανίας (Αγρίνιο 29-31 Μαρτίου 2002)*, τ. 2, Αγρίνιο 2004, 549-554, εικ. 1-8.
- Δημητρακόπουλος 1970: Σ. Δημητρακόπουλος, *Ἀρχαιότητες καὶ μνημεῖα Ξηρομέρου Αἰτωλοακαρνανίας*, τεῦχος 1, Ἀθήναι 1970.
- Δρακούλης 2008: Δ. Δρακούλης, «Ὁ Συνέκδημος τοῦ Ἱεροκλέους καὶ ἡ Χαρτογραφικὴ τοῦ Αναπαράστασις: τὸ παράδειγμα τῆς ἐπαρχίας Παλαιᾶς Ἠπείρου», *Πρακτικὰ 10ου Συνεδρίου Χαρτογραφίας "Χαρτογραφία τῆς Ἠπειρωτικῆς Περιφέρειας. Ὅρια - φραγμοὶ - ἄξονες - πρότυπα - ποιότητα"* (Ἰωάννινα 12-14 Νοεμβρίου 2008), Ἰωάννινα 2008, 199-224, χάρτ. 1-4.
- Δρακούλης 2009: Δ. Π. Δρακούλης, «Τὸ δίκτυο οἰκισμῶν τῆς ἐπαρχίας Παλαιᾶς Ἠπείρου στὴν πρῶμῃ βυζαντινῇ περίοδο», *Βυζαντινά 29* (2009), 199-229.
- Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία 2014α: Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, «Ὀρλάνδος Αναστάσιος», <http://www.archetai.gr/site/content.php?artid=1402> [ἩΤΠ, 12 Οκτωβρίου 2014].
- Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία 2014β: Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, «Σωτηριάδης Γεώργιος», <http://www.archetai.gr/site/content.php?artid=1370> [ἩΤΠ, 12 Οκτωβρίου 2014].
- Ἐταιρεία Ναυπακτικῶν Μελετῶν 1977: Ἐταιρεία Ναυπακτικῶν Μελετῶν, «Παρεμβάσεις», *Β' Ἐπιστημονικὸ Συνέδριο Ἐταιρείας Ναυπακτικῶν Μελετῶν (Ναύπακτος 17-19 Οκτωβρίου 1977)*, Ναύπακτος 1977.
- Ζαβιτσανάκης 2005: Ι. Ζαβιτσανάκης, *Σηπλιολογικὸς Ὁδηγὸς Αἰτωλοακαρνανίας*, Μεσολόγγι 2005.
- Ζαφειροπούλου 1973-74: Φ. Ζαφειροπούλου, «Αἰτωλοακαρνανία. Ἀνασκαφικαὶ ἔρευναι. Περιοχὴ Μεσολογγίου»,

- ΑΔ 29 (1973-74), Β'2 Χρονικά, 527-530, σχ. 4, πίν. 344α-349ε.
- Ζίας 1973-74: Ν. Ζίας, «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά Μνημεία Αιτωλοακαρνανίας», ΑΔ 29 (1973-74), Β'1 Χρονικά, 543-545, σχ. 1-2, πίν. 368α-368δ.
- Ζωγάκη 2004: Α. Ζωγάκη, «Ψηφιδωτό από τη Ναύπακτο. Συμβολή στην παλαιοχριστιανική ιστορία της πόλης», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Ιστορικού και Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας (Αγρίνιο 29-31 Μαρτίου 2002)*, τ. 2, Αγρίνιο 2004, 473-485, σχ. 1-4, πίν. 1-7.
- Θωμόπουλος 1954: Θ. Θωμόπουλος, *Τό Άγρίνιο από τήν Αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, Άθήνα 1954.
- ΙΑΚΑ 2014: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας - Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, «Δωρεά Ευθυμίου Μαστροκώστα», <http://www.ha.uth.gr/index.php?page=arch-donations-mastrokostas> [ΗΤΠ 12 Οκτωβρίου 2014].
- Καβάγιας 2010: Α. Καβάγιας, *Η Αγία Ελεούσα. Το βυζαντινό μοναστήρι της Κλεισούρας του Μεσολογγίου*, Μεσολόγγι 2010.
- Καλαμαρτζή-Κατσαρού 1983: Κ. Καλαμαρτζή-Κατσαρού, «Άγνωστος βυζαντινός ναός από την Αιτωλία», *Αφιέρωμα στη Μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη 1983, 68-89, σχ.-εικ. 1-2, εικ. 1-4.
- Καλαμαρτζή-Κατσαρού - Ταμπάκη 2001: Κ. Καλαμαρτζή-Κατσαρού - Σ. Ταμπάκη (επιμ.), *Αφιέρωμα στη Μνήμη Σωτήρη Κίσσα*, Ελληνική Εταιρεία Σλαβικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 2001.
- Καπώνης 2002-3: Ν. Χ. Καπώνης, «Κοιλάδα της Γαυρολίμνης. Πρόταση για τη δημιουργία ενός οικολογικού-πολιτιστικού πάρκου», *Ναυπακτικά μνημεία του παρελθόντος και η ένταξή τους στις λειτουργίες του παρόντος: Γ' Πολιτιστική Συνάντηση (Ναύπακτος 20-21 Οκτωβρίου 2001) = Ναυπακτικά ΙΓ' (2002-2003)*, Αθήνα 2004, 219-233, εικ. 1-18.
- Καπώνης 2003: Ν. Χ. Καπώνης, «Η πρόρρησις του αγιωτάτου Ανδριτζοπούλου προς τον Ζωριανόν κύριν Μιχαήλ. Μία νέα προσέγγιση», *Βυζαντινός Δόμος* 13 (2002-2003), 129-141.
- Καπώνης 2005: Ν. Χ. Καπώνης, *Η ναοδομική αρχιτεκτονική του Δεσποτάτου της Ηπείρου, την περίοδο της δυναστείας των Κομνηνών Αγγέλων 1204-1318*, τ. 1 (κειμενο), τ. 2 (σχέδια-εικόνες), αδημ. διδ. διατριβή, Αγρίνιο 2005.
- Καπώνης 2006: Ν. Χ. Καπώνης, «Ιστορικές αναφορές και μαρτυρίες για τη λατρεία της Παναγίας στη Ναύπακτο κατά τη Βυζαντινή περίοδο», *Βυζαντινός Δόμος* 15 (2006), 233-249.
- Καπώνης 2009: Ν. Χ. Καπώνης, «Τα βυζαντινά μνημεία του Άνω Αχελώου», *Αχελώος, Χθες, Σήμερα, Αύριο; Συμβολή στην προστασία του περιβάλλοντος και τον πολιτισμό του νομού Αιτωλοακαρνανίας*, *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου (Ι. Π. Μεσολογγίου 17 Μαΐου 2009)*, Αθήνα 2009, 281-317, χάρτης, εικ. 1-30.
- Καπώνης 2010: Ν. Χ. Καπώνης, «León Heuzey: ένας Γάλλος περιηγητής στην Ακαρνανία. Αφιέρωμα στα 150 χρόνια από την έκδοση της περιήγησής του στο Ξηρόμερο και τον Βάλτο (1860-2010)», *Τα Αιτωλικά* 15 (2010), 99-122.
- Καραγιάννη-Χαραλαμποπούλου 1986: Ε. Καραγιάννη-Χαραλαμποπούλου, «Η Σωτήρω του Χρυσόβου», *εφημ. Ναυπακτικά* 17, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1986.
- Καραγιάννη-Χαραλαμποπούλου 1986-87: Ε. Καραγιάννη-Χαραλαμποπούλου, «Η Σωτήρω, το μοναστήρι του Χρυσόβου», *Ναυπακτικά Γ'* (1986-1987), 327-340, εικ. 1-6.
- Καρύτσας 2009: Γ. Β. Καρύτσας, *Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία και μοναστήρια στην Τριχωνίδα (Απόκουρο)*, Αθήνα 2009.
- Κατσαρός 1977-78: Β. Κατσαρός, «Συμβολή στην ιστορία και μνημειακή τοπογραφία του χωριού Κατοχή Άκαρνανίας. Νέα στοιχεία από το "Χρονικό των Τόκκων"», *Ελληνικά* 30 (1977-78), 307-320.
- Κατσαρός 1980: Β. Κατσαρός, «Ζητήματα ιστορίας ενός βυζαντινού ναού κοντά στο Εύπαλιο Δωρίδος», *Βυζαντινά* 10 (1980), 11-50, πίν. I-IV.
- Κατσαρός 1980α: Β. Κατσαρός, «Μία ακόμη μαρτυρία για τη Μονή του Κρεμαστού», *Κληρονομία* 12 (1980), 367-388, εικ. 1-5.
- Κατσαρός 1981α: Β. Κατσαρός, «Παρατηρήσεις σε ορισμένες παλαιοχριστιανικές βασιλικές με φάσεις βυζαντινής περιόδου στη Δυτική Στερεά Ελλάδα», *Κληρονομία* 13 (1981), 431-465, χάρτης, σχ. 1-8, εικ. 1-19.
- Κατσαρός 1981β: Β. Κατσαρός, «Μια ερειπωμένη εκκλησία με ανεικονικό διάκοσμο στο χωριό Σταμνά της Αιτωλίας», *Πρακτικά 19ου Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών 1981 = JÖB 32/5* (1982), 397-406, σχ.-εικ. 1, 3, εικ. 2, 4.
- Κατσαρός 1983: Β. Κατσαρός, «Ο ναός των Αγίων Θεοδώρων της Αιτωλικής Σταμνάς και ο "ανεικονικός" του διάκοσμος», *Αφιέρωμα στη μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη 1983, 109-166, σχ. 1-3, εικ. 1-10.
- Κατσαρός 1985: Β. Κατσαρός, «Συμβολή στη μελέτη των προβλημάτων βυζαντινής τοπογραφίας στη Δυτική Στερεά (12ος-13ος αι.): πηγές και δεδομένα», *Βυζαντινά* 13.1 (1985), 1503-1538, χάρτης σελ. 1539.
- Κατσαρός 1986: Β. Κατσαρός, «Αχελώος. Συμβολή στο πρόβλημα της βυζαντινής πόλης», *Ιστοριογεωγραφικά* 1 (1986), 43-52.
- Κατσαρός 1988: Β. Κατσαρός, «Η θέση της επισκοπής Αχελώου και η σχέση της με τη "βυζαντινή πόλη" γύρω από τον λόφο "Επισκοπή" κοντά στο χωριό "Μάστρον" της Αιτωλίας», *Ιστοριογεωγραφικά* 2 (1988), 198-201.
- Κατσαρός 1991: Β. Κατσαρός, «Το πρόγραμμα έρευνας της βυζαντινής τοπογραφίας στην κοιλάδα του Αχελώου. Πρόταση για μια νέα θεώρηση του χώρου», *Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας (Αγρίνιο 21-23 Οκτωβρίου 1988)*, Αγρίνιο 1991, 315-332, πίν. 62-63 (χάρτες), 61, 64-68.
- Κατσαρός 1992: Β. Κατσαρός, «Λόγια στοιχεία στην επιγραφική του 'Δεσποτάτου'. Λόγιοι και διανοούμενοι κατά τον 13ο αι. στην Ήπειρο με βάση τις έμμετρες επιγραφές του χώρου», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα 27-31 Μαΐου 1990)*, Άρτα 1992, 517-544, εικ. 1-11.
- Κατσαρός 1992-93: Β. Κατσαρός, «Γύρω από τη μοναστική ζωή της περιοχής Ναυπάκτου στα Βυζαντινά Χρόνια», *Ναυπακτικά ΣΤ'* (1992-93), Αθήνα 1994, 117-177, σχ. 1-7, χάρτ. 1-4, πίν. 1-18.

- Κατσαρός 1998: Β. Κατσαρός, «Σωτήρης Κ. Κίσσας 1948-1994», *Βυζαντινά* 19 (1998), 411-414 και *Ιστοριοκοινωνιακά* 6 (1998), 347-357.
- Κατσαρός 2001: Β. Κ. Κατσαρός, «Άγνωστο ερειπωμένο βυζαντινό μοναστήρι στην Κακή Σκάλα της Κλόκοβας», *Αφιέρωμα στη Μνήμη του Σωτήρη Κίσσα*, Θεσσαλονίκη 2001, 135-160, χάρτ.-εικ. 1-3, σχ.-εικ. 4, εικ. 5-21.
- Κατσαρός 2004: Β. Κ. Κατσαρός, «Το Παλιομονάστηρο της Κλόκοβας», *Ναυπακτικά μνημεία του παρελθόντος και η ένταξή τους στις λειτουργίες του παρόντος: Γ' Πολιτιστική Συνάντηση (Ναύπακτος 20-21 Οκτωβρίου 2001) = Ναυπακτικά ΙΓ' (2002-2003)*, Αθήνα 2004, 109-130, χάρτ.-εικ. 1-3, σχ.-εικ. 4, εικ. 5-21.
- Κατσαρός 2008: Β. Κ. Κατσαρός, *Πίστη και Τέχνη. Από τον 10ο στον 20ό αιώνα*, Ι. Π. Μεσολογγίου 2008.
- Κατσαρός 2009: Β. Κ. Κατσαρός, «Τα βυζαντινά μνημεία του Κάτω Αχελώου», *Αχελώος, Χθες, Σήμερα, Αύριο; Συμβολή στην προστασία του περιβάλλοντος και τον πολιτισμό του νομού Αιτωλοακαρνανίας, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου (Ι. Π. Μεσολογγίου 17 Μαΐου 2009)*, Αθήνα 2009, 233-280, εικ. 1-32.
- Κατσιμπίνης 1991: Χ. Κατσιμπίνης, «Το καθολικό της Μονής Υψηλής Παναγίας», *Α' Διεθνές Αρχαιολογικό Συνέδριο για την Αιτωλοακαρνανία (Ι. Π. Μεσολογγίου 13-15 Δεκεμβρίου 1991)*, περίληψη ανακοίνωσης και δύο σχέδια.
- Κεφαλλονίτου 2002-3: Φ. Κεφαλλονίτου, «Το έργο της 8ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στη Ναύπακτο και οι προοπτικές ανάδειξης των μνημείων της», *Ναυπακτικά μνημεία του παρελθόντος και η ένταξή τους στις λειτουργίες του παρόντος: Γ' Πολιτιστική Συνάντηση (Ναύπακτος 20-21 Οκτωβρίου 2001) = Ναυπακτικά ΙΓ' (2002-2003)*, Αθήνα 2004, 163-192, σχ. α-γ, εικ. 1-16.
- Κεφαλλονίτου 2004: Φ. Κεφαλλονίτου, «Μια νέα παλαιохριστιανική θέση στο Κρουνέρι Μεσολογγίου», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Ιστορικού και Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας (Αγρίνιο 29-31 Μαρτίου 2002)*, τ. 2, Αγρίνιο 2004, 487-501, σχ. 1, εικ. 1-16.
- Κεφαλλονίτου 2012: Φ. Κεφαλλονίτου, «Βυζαντινή Ναύπακτος: νέα στοιχεία», *Τα Αιτωλικά* 18 (2012), 55-74, εικ. 1-14.
- Κίσσας 1973: Σ. Κίσσας, «Η Μονή Αγίων Άποστόλων Νερομάνας Αιτωλίας», *Επετηρίς Έταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών* 3 (1973), 21-64, πίν. I-XVI.
- Κίσσας 1978: Σ. Κίσσας, «Άγιος Νικόλαος ό Κρεμαστός. Επιτυχής διάλεξι υπό του βυζαντινολόγου κ. Σωτηρίου Κ. Κίσσα», *έφημ. Αιτωλική*, αρ. φ. 351, 25-6-1978, 1, εικ. 1.
- Κίσσας 1983: Σ. Κίσσας, «Σχόλια σ' ένα σιγίλλιο του Ιωάννου Αποκαύκου, μητροπολίτη Ναυπάκτου», *Αφιέρωμα στη Μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη 1983, 167-196, πίν. 1-4.
- Κίσσας 1992: Σ. Κίσσας, «Όσιος Ανδρέας ο Ερημίτης ο εκ Μονοδένδρου. Ιστορία - Λατρεία - Τέχνη», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα 27-31 Μαΐου 1990)*, Άρτα 1992, 205-237, σχ. 1-6, πίν. 1-22.
- Κόκκας 1973: Γ. Δ. Κόκκας, «Επισκοπή», *Αιτωλοακαρνανική και Εύρυσταυική Έγκυκλοπαιδεία* 3, 1973, 866-869, σχ. σελίδας 868.
- Κουμούση 2012: Α. Κουμούση (επιμ.), *Επισκευή και ανάδειξη βυζαντινού ναού Τιμίου Προδρόμου Επισκοπής Μάστρου Αιτωλοακαρνανίας*, Ναύπακτος 2012.
- Κουμούση 2014: Α. Κουμούση, «Μολύβδινο εγκαινίο προερχόμενο από ναό μεσοβυζαντινών χρόνων στη θέση "Άγιος Γεώργιος" Ευνοχωρίου Μεσολογγίου», *Το Αρχαιολογικό Έργο της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στην Αιτωλοακαρνανία και την Λευκάδα (Ναύπακτος 2 Νοεμβρίου 2013)*, Ναύπακτος 2014, 87-90.
- Κωνσταντίος 1981: Δ. Κωνσταντίος, «Νεώτερα στοιχεία σε βυζαντινούς ναούς της Αιτωλοακαρνανίας», *ΗΧ* 23 (1981), 266-283, σχ. 1-8, πίν. 36-45.
- Κωνσταντίος 1984: Δ. Κωνσταντίος, «Επιφανειακές και σκαφικές έρευνες στη ΒΔ Ελλάδα», *ΗΧ* 26 (1984), 117-145, σχ. 1-10.
- Κωνσταντίος 1991: Δ. Κωνσταντίος, «Προβλήματα προστασίας, έρευνας και ανάδειξης των Βυζαντινών Μνημείων της Αιτωλοακαρνανίας», *Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας (Αγρίνιο 21-23 Οκτωβρίου 1988)*, Αγρίνιο 1991, 603-609, πίν. 120-140.
- Κωνσταντίος - Καρδάση 1996-98: Δ. Κωνσταντίος - Μ. Καρδάση, «Η ανασκαφή του βυζαντινού ναού του Αγίου Δημητρίου στο Ματσούκι Αιτωλοακαρνανίας», *ΑΑΑ* 29-31 (1996-1998), 67-76, εικ. 1-17.
- Κωνσταντίος 2012: Ν. Δ. Κωνσταντίος, «Δημήτριος Κωνσταντίος (1950-2010). Εργογραφικό Σημείωμα», *ΔΧΑΕ ΛΓ'* (2012), xi-xxiv.
- Κώνστας 1952: Κ. Σ. Κώνστας, «Άπαρατήρητα μοναστήρια Παραχελωίτιδος», *Νέα Έστία* 52 (1952), 1475-1480 (= *Άπαντα* 9, Αθήνα 1990, 11-21).
- Κώνστας 1958: Κ. Σ. Κώνστας, *Η Αγία Έλεούσα*, Αθήνα 1958.
- Κώνστας 1970: Κ. Σ. Κώνστας, «Χριστιανικά μνημεία της Αιτωλοακαρνανίας», *Στερεά Ελλάς* 1970, 8/136-13/141 (= *Άπαντα* 9, Αθήνα 1990, 113-121).
- Κώνστας 1971α: Κ. Σ. Κώνστας, «Άγιος Ιωάννης», *Αιτωλοακαρνανική και Εύρυσταυική Έγκυκλοπαιδεία* 1, 1971, 117-118 (= *Άπαντα* 9, Αθήνα 1990, 91-94 και 10, 55-56).
- Κώνστας 1971β: Κ. Σ. Κώνστας, «Άγιος Ιωάννης», *Αιτωλοακαρνανική και Εύρυσταυική Έγκυκλοπαιδεία* 1, 1971, 118-120 (= *Άπαντα* 9, Αθήνα 1990, 87-90 και 10, 57-58).
- Κώνστας 1971γ: Κ. Σ. Κώνστας, «Άγιος Νικόλαος ό Κρεμαστός», *Αιτωλοακαρνανική και Εύρυσταυική Έγκυκλοπαιδεία* 1, 1971, 136-137 (= *Άπαντα* 10, Αθήνα 1990, 61).
- Κώνστας 1971δ: Κ. Σ. Κώνστας, «Άγιοι Άσώματοι», *Αιτωλοακαρνανική και Εύρυσταυική Έγκυκλοπαιδεία* 1, 1971, 76-77 (= *Άπαντα* 10, Αθήνα 1990, 36-38).
- Κώνστας 1972α: Κ. Σ. Κώνστας, «Βαράσοβα», *Αιτωλοακαρνανική και Εύρυσταυική Έγκυκλοπαιδεία* 2, 1972, 591-594 (= *Άπαντα* 10, Αθήνα 1990, 206-210).
- Κώνστας 1972β: Κ. Σ. Κώνστας, «Άγία Έλεούσα», *Αιτωλοακαρνανική και Εύρυσταυική Έγκυκλοπαιδεία* 2, 1972, 43-46 (= *Άπαντα* 10, Αθήνα 1990, 28-31).
- Κώνστας 1990-94: Κ. Σ. Κώνστας, *Άπαντα όσα βρέθηκαν*, επιμ. Θ. Μ. Πολίτη, τ. 1-10, Αθήνα 1990-1994.
- Κωστή 2004: Ι. Κωστή, «Νέα αρχαιολογικά στοιχεία για το κάστρο της Ναυπάκτου», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Ιστορικού*

- και Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας (Αγρίνιο 29-31 Μαρτίου 2002), τ. 2, Αγρίνιο 2004, 587-593, σχ. 1-3, πίν. 1-8.
- Λαζαρίδης 1960: Π. Λαζαρίδης, «Μεσαιωνικά Αιτωλοακαρνανίας», *ΑΔ* 16 (1960), *Β' Χρονικά*, 196-200, πίν. 166γ-167β.
- Λαζαρίδης 1966: Π. Λαζαρίδης, «Αρχαιότητες και μνημεία Αιτωλοακαρνανίας. Μεσαιωνικά Αιτωλοακαρνανίας», *ΑΔ* 21 (1966), *Β' 2 Χρονικά*, 265-275, πίν. 260γ, 261γ, 266-269.
- Λαζαρίδης 1973: Π. Λαζαρίδης, «Αρχαιότητες και μνημεία Αιτωλίας και Άκαρνανίας, Άνασκαφαί», *ΑΔ* 28 (1973), *Β' 2 Χρονικά*, 395-397, σχ. 1.
- Λαμπάκης 1886α: Γ. Λαμπάκης, «Επιστημονικά περιοδεΐα. Κλεισούρα», *Έβδομάς* 3 (1886), 268.
- Λαμπάκης 1886β: Γ. Λαμπάκης, «Επιστημονικά περιοδεΐα. Άγρίνιον», *Έβδομάς* 3 (1886), 282-283, σχ. 1.
- Λαμπρινουδάκης 2005: Β. Λαμπρινουδάκης, «Σύγχρονες τάσεις στην αρχαιολογία: θεωρία και πράξη», *Τα Αιτωλικά* 5 (2005), 13-19.
- Λάμπρος 1903: Σ. Λάμπρος, «Πρόχειρον Σημείωμα περί Μιχαήλ Ζωριανού», *Έπετηρίς Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός* 7 (1903), 217-218.
- Λάμπρος 1904α: Σ. Λάμπρος, «Άννα ή Καντακουζηνή. Βυζαντική έπιγραφή έξ Αιτωλίας», *Νέος Έλληνομνήμων* 1 (1904), 37-42.
- Λάμπρος 1904β: Σ. Λάμπρος, «Μιχαήλ Ζωριανός και ό ύπ' αριθ. 29 Βαροκκικός κώδιξ», *Έπετηρίς Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός* 8 (1904), 63-64.
- Λάμπρος 1906: Σ. Λάμπρος, «Η πρόρρησις του Άνδριτζοπούλου», *Νέος Έλληνομνήμων* 3 (1906), 474-476.
- Λουκόπουλος 1928: Δ. Λουκόπουλος, «Η έν Αιτωλία Μονή τής Μυρτιάς», *Ημερολόγιον τής Μεγάλης Ελλάδος* 1928, 301-313.
- Λουκόπουλος 1940-42/2002: Δ. Λουκόπουλος, *Θέρμος και Απόκουρο. Ιστορία - Αρχαιολογία - Λαογραφία*, Αθήνα 2002.
- Μαμαλούκος - Παπαβαρνάβας 2014: Σ. Μαμαλούκος - Μ. Παπαβαρνάβας, «Από τον βυζαντινό επισκοπικό ναό της Ναυπάκτου στο παρεκκλήσιο του Προφήτου Ηλιού. Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία και την αρχιτεκτονική των κτισμάτων στη θέση Προφήτης Ηλίας του Κάστρου της Ναυπάκτου με βάση τα ευρήματα της ανασκαφής του 2008», *Το Αρχαιολογικό Έργο της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στην Αιτωλοακαρνανία και την Λευκάδα (Ναύπακτος 2 Νοεμβρίου 2013)*, Ναύπακτος 2014, 121-144.
- Μαστροκώστας 1960: Εϋθ. Μαστροκώστας, «Αρχαιότητες και Μνημεία Αιτωλίας», *ΑΔ* 16 (1960), *Β' Χρονικά*, 195-196, πίν. 166α-β.
- Μαστροκώστας 1963: Εϋθ. Μαστροκώστας, «Άνασκαφή Άγιου Ηλίας Μεσολογγίου Ιθωρίας», *ΠΑΕ* 1963, 216.
- Μαστροκώστας 1964: Εϋθ. Μαστροκώστας, «Αρχαιότητες και μνημεία Αιτωλίας και Άκαρνανίας», *ΑΔ* 19 (1964), *Β' 2 Χρονικά*, 294-300, πίν. 323α-340γ.
- Μαστροκώστας 1968: Εϋθ. Μαστροκώστας, «Αρχαιότητες και Μνημεία Αιτωλίας», *ΑΔ* 23 (1968), *Β' 2 Χρονικά*, 277-279, σχ. 1, πίν. 221α-222γ.
- Μαστροκώστας 1971: Εϋθ. Μαστροκώστας, «Παλαιοχριστιανικά βασιλικά Δρυμού Βονίτσης», *ΑΑΑ* IV.2 (1971), 185-193, σχ. 1, εικ. 1-10.
- Μαστροκώστας - Κατσιμπίνης 1989: Εϋθ. Μαστροκώστας - Χ. Κατσιμπίνης, «Το καθολικόν της Ι. Μ. Υψηλής Παναγίας επί της <του> Αρακύνθου», *9ο Συμπόσιο ΧΑΕ* (1989), 42-43.
- Μαυραγιάννης 1979: Κ. Δ. Μαυραγιάννης, *Τό Απόκουρο*, Αθήνα 1979.
- Μητρ. Φθιώτιδος Νικόλαος - Παλιούρας 1997: Μητρ. Φθιώτιδος Νικόλαος - Αθ. Δ. Παλιούρας (σύμφ. εκδ.), *Τα μοναστήρια του Ελληνισμού. Ιστορία - Παράδοση - Τέχνη*, τ. 1, Πειραιάς 1997.
- Μιτάκης 1986: Δ. Μιτάκης, *Οινιάδες - Κατοχή*, Πάτρα 1986.
- Μοσόλας 1971α: Ν. Μοσόλας «Άγία Σοφία (Μύτικα)», *Αιτωλοακαρνανική και Εϋρυστανική Έγκυκλοπαιδεία* 1, 1971, 55-56.
- Μοσόλας 1971β: Ν. Μοσόλας «Άγία Έλεούσα», *Αιτωλοακαρνανική και Εϋρυστανική Έγκυκλοπαιδεία* 1, 1971, 46.
- Μουσείο Μπενάκη, *Για τον Χαράλαμπο Μπούρα*, Αθήνα 2009.
- Μουτσόπουλος 1971-72: Ν. Μουτσόπουλος, «Άνασκαφή τής βασιλικής του Άγιου Άχιλλείου», *ΕΕΠΣΑΠΘ* 5 (1971-1972), 149-407.
- Μπάρλα 1965α: Χ. Ν. Μπάρλα, «Άνασκαφή Κεφάλου Άμβρακικού», *ΠΑΕ* 1965, 78-84, εικ.-σχ. 1,2-3, 5, 6, εικ.-φωτ. 4 (εντός κειμένου), πίν. 96-99.
- Μπάρλα 1965β: Χ. Ν. Μπάρλα, *Τό Έργον* 1965, 47-53, εικ. 55-63.
- Μπάρλα 1966α: Χ. Ν. Μπάρλα, «Άνασκαφή Κεφάλου Άμβρακικού», *ΠΑΕ* 1966, 95-102, σχ.-εικ. 1-7, πίν. 88-89.
- Μπάρλα 1966β: Χ. Ν. Μπάρλα, *Τό Έργον* 1966, 87-92, σχ.-εικ. 103, εικ. 104-108.
- Μπάρλα 1967α: Χ. Ν. Μπάρλα, «Άνασκαφή Κεφάλου Άμβρακικού», *ΠΑΕ* (1967), 28-32, σχ.-εικ. 1-2, πίν. 19-24.
- Μπάρλα 1967β: Χ. Ν. Μπάρλα, *Τό Έργον* 1967, 24-27, σχ.-εικ. 20, εικ. 21-23.
- Μπάρλα 1968α: Χ. Ν. Μπάρλα, «Άνασκαφή Κεφάλου Άμβρακικού», *ΠΑΕ* (1968), 16-23, σχ.-εικ. 1-3, πίν. 14-21.
- Μπάρλα 1968β: Χ. Ν. Μπάρλα, *Τό Έργον* 1968, 21-27, σχ.-εικ. 23, 29, εικ. 24-28, 30-31.
- Μπάρλα-Πάλλα 1970α: Χ. Ν. Μπάρλα-Πάλλα, «Άνασκαφή Κεφάλου Άμβρακικού», *ΠΑΕ* 1970, 90-97, σχ.-εικ. 1, πίν. 129-143.
- Μπάρλα-Πάλλα 1970β: Χ. Ν. Μπάρλα-Πάλλα, *Τό Έργον* 1970, 82-87, σχ.-εικ. 85, εικ. 86-89.
- Μπερσίμης 1958: Θ. Ε. Μπερσίμης, «Τό πανηγύρι του Άγιου Νικολάου του Κρεμαστού», *Άρχεΐα Έταιρείας Αιτωλοακαρνανικών Σπουδών*, τ. 1, Αθήναι 1958, 243.
- Μποκόρος 1969: Θ. Μποκόρος, *Αιτωλία - Άκαρνανία. Μνημεία, ήρωες, θρύλοι*, τ. 1, Αγρίνιο 1969.
- Μπούρας 1968: Χ. Θ. Μπούρας, «Άγιος Στέφανος Ριβίου Άκαρνανίας», *ΕΕΠΣΑΠΘ* 3 (1968), 41-57, σχ. 1-6, πίν. I-IV.
- Μπούρας 2001: Χ. Μπούρας, *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001.
- Μπούρας - Μπούρα 2002: Χ. Μπούρας - Λ. Μπούρα, *Η ελληνική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002.

- Ναυπακτικά Ευρετήρια 2012: Ναυπακτικά Ευρετήρια, Ναύπακτος 2012.
- Νεραντζής 2001: Ι. Νεραντζής, «Μνημειακή τοπογραφία Ναυπάκτου στους ρωμαϊκούς και παλαιοχριστιανικούς χρόνους: Οικιστικά, πολεοδομικά και αρχιτεκτονικά τεκμήρια», *Πρακτικά Β' Επιστημονικού Συνεδρίου «Η Ναύπακτος και η περιοχή της κατά τη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Εποχή (325-1821)(Ναύπακτος 17-19 Οκτωβρίου 1997) = Ναυπακτικά Ι' 2 (2001)*, 47-118, χάρτ. 1-3, σχ.-πίν. 1-13, εικ. 2-3.
- Νεραντζής 2007: Ι. Νεραντζής, *Ιστορική Αρχαιολογία Ναυπάκτου. Προϊστορική - Οζολαία Λοκρική - Ρωμαϊοκρατούμενη - Βυζαντινή - Μεσαιωνική - Οθωμανοκρατούμενη*, Αργίριο 2007.
- Ντίνα 2004: Α. Κ. Ντίνα, «Παύλος Λαζαρίδης 1917-1992», *Θωράκιον. Αφιέρωμα στη Μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη*, Αθήνα 2004, 17-26.
- Ορλάνδος 1935α: Άν. Κ. Όρλάνδος, «Η Παναξιώτισσα τής Γαυρολίμνης», *ΑΒΜΕ 1 (1935)*, 121-124, σχ.-εικ. 2, εικ. 1.
- Ορλάνδος 1935β: Άν. Κ. Όρλάνδος, «Ο Άγιος Δημήτριος τής Βαράσοβας», *ΑΒΜΕ 1 (1935)*, 105-120, σχ.-εικ. 3, 5-17, εικ. 1-2.
- Ορλάνδος 1961α: Άν. Κ. Όρλάνδος, «Η παρά τό Ζαπάντι βασιλική τής μεγάλης χώρας», *ΑΒΜΕ 9 (1961)*, 43-53, σχ.-εικ. 2, 5-7, εικ. 1, 3-4, 8-9.
- Ορλάνδος 1961β: Άν. Κ. Όρλάνδος, «Η ἐν Αἰτωλία Μονή τής Μυρτιάς», *ΑΒΜΕ 9 (1961)*, 74-112, σχ.-εικ. 3, 7, 10, 12, εικ. 1-2, 4-6, 8-9, 11, 13-14 (φωτ. εντός κειμένου), πίν. 1-14.
- Ορλάνδος 1961γ: Άν. Κ. Όρλάνδος, «Τὸ φρούριον τοῦ Ἄγγελοκάστρου», *ΑΒΜΕ 9 (1961)*, 54-73, σχ.-εικ. 2, 9, εικ. 1, 3-8, 10.
- Ορλάνδος 1961δ: Άν. Κ. Όρλάνδος, «Ὁ ἐν Ἀκαρνανία βυζαντινός ναός τής Παλαιοκατούνας», *ΑΒΜΕ 9 (1961)*, 21-42, σχ.-εικ. 2, 4, 6, 10-11, 13-19, εικ. 1, 3, 5, 7-9, 12.
- Παλιούρας 1985α: Αθ. Δ. Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία. Συμβολή στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή μνημειακή τέχνη*, Αθήνα 1985, 2004².
- Παλιούρας 1985β: Αθ. Δ. Παλιούρας, «Ἐκθεση για την Ανασκαφή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων στην Κάτω Βασιλική Αιτωλίας», *Δωδώνη 14.1 (1985)*, 211-240, πίν. 15-46.
- Παλιούρας 1986: Αθ. Δ. Παλιούρας, *Τὸ Ἔργον 1986*, 84-86.
- Παλιούρας 1987: Αθ. Δ. Παλιούρας, *Τὸ Ἔργον 1987*, 79-83, πίν. 84-85.
- Παλιούρας 1988: Αθ. Δ. Παλιούρας, *Τὸ Ἔργον 1988*, 48-50, εικ. 44.
- Παλιούρας 1989: Αθ. Δ. Παλιούρας, *Τὸ Ἔργον 1989*, 40-44, εικ. 40-43.
- Παλιούρας 1994: Αθ. Δ. Παλιούρας, «Ἐκτιμήσεις και προβληματισμοί για τον χώρο της Δυτικής Στερεάς με αφορμή την Ανασκαφή της Κάτω Βασιλικής», *Φηγός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη*, Ιωάννινα 1994, 555-578, πίν. 1-28.
- Παλιούρας 1999α: Αθ. Δ. Παλιούρας, «Η Εγκλείστρα του Αγίου Νεοφύτου στην Κύπρο και η Εγκλείστρα του Αγίου Νικολάου στη Βαράσοβα Αιτωλίας. Οι ιδιαιτερότητες των αναζητήσεων του μοναχισμού στην Ανατολική Μεσόγειο», *Επετηρίς Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου 4 (1999)*, 97-106, πίν. 1-18.
- Παλιούρας 1999β: Αθ. Δ. Παλιούρας, «Η αναστήλωση μιας βυζαντινής Αγίας Τράπεζας», *Επιστημονική Δημερίδα* «Μεσαιωνική Ήπειρος», Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή - Διατμηματικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Μεσαιωνικών Σπουδών (17-19 Σεπτεμβρίου 1999), Περιλήψεις ανακοινώσεων, Ιωάννινα 1999, 8.
- Παλιούρας 2001: Αθ. Δ. Παλιούρας, «Η Ανασκαφή της Εγκλείστρας Αγίου Νικολάου Βαράσοβας. Συμβολή στην Ιστορία και Αρχαιολογία της περιοχής Ναυπάκτου στη Βυζαντινή περίοδο», *Πρακτικά Β' Επιστημονικού Συνεδρίου (Ναύπακτος 17-19 Οκτωβρίου 1997) «Η Ναύπακτος και η περιοχή της κατά τη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή εποχή» = Ναυπακτικά Ι' 2 (2001)*, 291-322, σχ. σελίδας 307, 22-23, εικ. 1-3.
- Παλιούρας 2004: Αθ. Δ. Παλιούρας, «Αχελώος: αναζητώντας μια χαμένη πόλη και μια επισκοπή», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Ιστορικού και Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας (Αργίριο 29-31 Μαρτίου 2002)*, τ. 2, Αργίριο 2004, 503-514, σχ. 1, εικ. 1-12.
- Παλιούρας 2006: Αθ. Δ. Παλιούρας, «Πώς αναστηλώθηκαν μια βυζαντινή Αγία Τράπεζα κι ένα Τέμπλο», *Δώρον. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν. Νικονάνο*, Θεσσαλονίκη 2006, 147-155, σχ.-εικ. 7-8, 14, 18, 23, 26, εικ. 1-6, 9-13, 15-17, 19-24, 25.
- Παλιούρας 2008: Αθ. Δ. Παλιούρας, «Σπήλαιο Αγίου Νικολάου Βαράσοβας Αιτωλίας. Εγκλείστρα. Ανασκαφή 1990-2000», *Ημερολόγιο 2008*, Αργίριο 2008.
- Παλιούρας 2010: Αθ. Δ. Παλιούρας, «Αγία Τριάδα Μαύρικα Αργινίου. Ανασκαφή 2002-2009», *Τριάντα (30) χρόνια Ανασκαφές στη Βυζαντινή Αιτωλία, 1980-2010, Ημερολόγιο του 2010*, Αργίριο 2010.
- Παλιούρας 2011: Αθ. Δ. Παλιούρας, *Ο Άγιος Νικόλαος ο Κρεμαστός*, Μεσολόγγι 2011.
- Παλιούρας 2013α: Αθ. Δ. Παλιούρας, «Ανασκαφή Παλαιοχριστιανικής Βασιλικής Αγίας Τριάδας Κάτω Βασιλικής», *Αιτωλία. Αποκαλύπτοντας τον Βυζαντινό Πολιτισμό μέσα από τις Ανασκαφές*, Αργίριο 2013, 13-41, σχ. 3-4, 18, 28, εικ. 1-2, 5-17, 19-27, 29-39.
- Παλιούρας 2013β: Αθ. Δ. Παλιούρας, «Σπήλαιο Αγίου Νικολάου Βαράσοβας», *Αιτωλία. Αποκαλύπτοντας τον Βυζαντινό Πολιτισμό μέσα από τις Ανασκαφές*, Αργίριο 2013, 41-86, σχ. 65-68, χάρτ. 42, εικ. 40-41, 43-64, 69-83 και «Η εγκλείστρα», 103-117, σχ. 110, 112, 114, εικ. 111-113, 115-124.
- Παλιούρας 2013γ: Αθ. Δ. Παλιούρας, «Ανασκαφή Αγίας Τριάδας Μαύρικα Αργινίου», *Αιτωλία. Αποκαλύπτοντας τον Βυζαντινό Πολιτισμό μέσα από τις Ανασκαφές*, Αργίριο 2013, 120-156, σχ. 133, 153, εικ. 125-132, 134-152, 154-158.
- Παλιούρας 2013δ: Αθ. Δ. Παλιούρας, «Η αναστήλωση Αγίας Τράπεζας και Τέμπλου», *Αιτωλία. Αποκαλύπτοντας τον Βυζαντινό Πολιτισμό μέσα από τις Ανασκαφές*, Αργίριο 2013, 171-186, σχ. 88, 97, 99-100, εικ. 84-87, 89-96, 98, χάρτ. 101.
- Παλιούρας - Κατσιμπίνης 1983: Αθ. Δ. Παλιούρας - Χρ. Κατσιμπίνης, «Έρευνα για την ιστορία και αρχιτεκτονική του Αγίου Νικολάου Βαράσοβας Αιτωλίας», *3ο Συμπόσιο ΧΑΕ (1983)*, 67.
- Παλιούρας - Κατσιμπίνης 1985: Θ. Παλιούρας - Χ. Κατσιμπίνης, «Έρευνα για την ιστορία και την αρχιτεκτονική του Αγίου Νικολάου Βαράσοβας Αιτωλίας», *ΗΧ 27 (1985)*, 105-114, εικ. 2-12.

- Πάλλας 1976-77: Δ. Ι. Πάλλας, «Η Παναγία τῆς Σκριπούς ὡς μετάπλαση τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς σέ μεσαιωνικὴ βυζαντινὴ», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν* 6 (1976-77), 1-80, σχ.-εικ. 1-42, πίν. Α' -Δ'.
- Πάλλας 2007: Δ. Ι. Πάλλας, *Αποφώρητα: Πρῶμος χριστιανικὸς καὶ μεσαιωνικὸς ἐλληνικὸς κόσμος*, επιμ. Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Αθήνα 2007.
- Παπαγεωργίου 2004: Β. Α. Παπαγεωργίου, «Ὁψεις τῆς πόλης μέσα ἀπὸ τὶς ανασκαφικὲς μαρτυρίες», *Πρακτικὰ Β' Διεθνούς Ἱστορικοῦ-Αρχαιολογικοῦ Συνεδρίου Αἰτωλοακαρνανίας (Αγρίνιο 29-31 Μαρτίου 2002)*, τ. 2, Αγρίνιο 2004, 459-471, σχ. 1-2, πίν. 1-6.
- Παπαδάκη-Oekland 1996: Στ. Παπαδάκη-Oekland, *Ἡ Τέχνη στὴν Κρήτη 4ος - 18ος αἰῶνας: Βιβλιογραφία 1900-1996*, Ἡράκλειο 1996.
- Παπαδοπούλου 1990: Β. Παπαδοπούλου, «8η Εφορεία Βυζαντινῶν Αρχαιοτήτων, Νομὸς Αἰτωλοακαρνανίας», *ΑΔ* 45 (1990), *Β' Ἱ Χρονικά*, 280-281, σχ. 5.
- Παπαδοπούλου 1991: Β. Παπαδοπούλου, «Νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν Παλαιοχριστιανικὴ Ναύπακτο», *Α' Διεθνὲς Αρχαιολογικὸ Συνέδριο γιὰ τὴν Αἰτωλοακαρνανία (Ι. Π. Μεσολογγίου 13-15 Δεκεμβρίου 1991)*, περίληψη.
- Παπαϊωάννου 1991: Τζ. Παπαϊωάννου, «Ἡ Ἱερά Μονὴ Μεταμορφώσεως Σωτήρος Χρυσόβου Ναυπακτίας», *Πρακτικὰ Α' Αρχαιολογικοῦ καὶ Ἱστορικοῦ Συνεδρίου Αἰτωλοακαρνανίας (Αγρίνιο 21-23 Οκτωβρίου 1988)*, Αγρίνιο 1991, 367-371.
- Παπακυριακοῦ 1925α: Σ. Παπακυριακοῦ, «Χριστιανικὰ μνημεῖα ἐν Ἄκαρνανίᾳ. Ἁγίασμα Ἁγίας Ἐλεούσης», *Θεολογία* 3 (1925), 52-53.
- Παπακυριακοῦ 1925β: Σ. Παπακυριακοῦ, «Χριστιανικὰ μνημεῖα ἐν Ἄκαρνανίᾳ. Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου», *Θεολογία* 3 (1925), 51.
- Παπακυριακοῦ 1929: Σ. Παπακυριακοῦ, «Μονὴ Μυρτιάς», *Ποιμὴν ὁ Καλὸς* 7 (1929), 53.
- Παπατρέχας 1958: Γ. Η. Παπατρέχας, «Ἐπισκοπὴ Ἀχελώου καὶ ἡ ὁμώνυμη βυζαντινὴ πόλις», *Ἀρχεῖα Ἐταιρείας Αἰτωλοακαρνανικῶν Σπουδῶν* 1 (1958), 173-177.
- Πασαλούρος 2006: Φ. Α. Πασαλούρος, *Βλοχός. Ἡ ἀκρόπολις τῶν Θεσπιέων. Ἀπὸ τὸν μύθο στὴν Ἱστορία*, Δήμος Θεσπιέων - Καινούργιο 2006.
- Πορτελάνος 1998: Α. Πορτελάνος, *Οἱ ἀρχαῖες αἰτωλικὲς οχυρώσεις*, διδ. διατριβή, τ. 1, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Κρήτης 1998.
- Σαράντη 1997: Φ. Σαράντη, «Ναύπακτος», *ΑΔ* 52 (1997), *Β' Ἱ Χρονικά*, 301-307, σχ. 15-17, πίν. 118γ-120α, β.
- Σταμέλος 2004: Δ. Σταμέλος, «Λουκόπουλος Δημήτρης», *Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Εὐρυτανικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία* 4, 2004, 1260-1265.
- Στεριόπουλος 1938: Κ. Δ. Στεριόπουλος, *Ἡ Ἀρχαία Αἰτωλία*, Ἀθήναι 1939.
- Σκουτρίης 1982: Ἰ. Σκουτρίης, *Μελέται καὶ ἄρθρα*, Ἀθήναι 1956, 1982².
- Σωτηριάδης 1903: Γ. Σωτηριάδης, «Βυζαντινὰ ἐπιγραφὰ ἐξ Αἰτωλίας», *Ἐπετηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός* 7 (1903), 208-215, εικ. - ἀριθ. 1-2.
- Σωτηριάδης 1914: Γ. Σωτηριάδης, «Βυζαντινὴ ἐπιγραφὴ ἐξ Αἰτωλίας τοῦ ἔτους 1199», *Ἐπετηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός* 14 (1914), 208-210.
- Τριανταφυλλίδης 1991: Κ. Ι. Τριανταφυλλίδης, «Τὸ φρούριο 'Βρωμιάριν' στὸ Βενέτικο Ναυπακτίας. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν παραποτάμιων οχυρώσεων», *Πρακτικὰ Α' Αρχαιολογικοῦ καὶ Ἱστορικοῦ Συνεδρίου Αἰτωλοακαρνανίας (Αγρίνιο 21-23 Οκτωβρίου 1988)*, Αγρίνιο 1991, 340-361, σχ. 1-4, πίν. 69-72.
- Τριανταφυλλίδης 2004: Κ. Ι. Τριανταφυλλίδης, «Ἡ Βελάουστα τοῦ Βραχωρίου (Ἱστορία - Παράδοση - Τέχνη)», *Πρακτικὰ Β' Αρχαιολογικοῦ καὶ Ἱστορικοῦ Συνεδρίου Αἰτωλοακαρνανίας (Αγρίνιο 29-31 Μαρτίου 2002)*, τ. 2, Αγρίνιο 2004, 861-869, εικ. 1-13.
- Τριανταφυλλόπουλος 1978: Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Βυζαντινὰ, Μεσαιωνικὰ καὶ Νεώτερα Μνημεῖα Αἰτωλοακαρνανίας», *ΑΔ* 33 (1978), *Β' Ἱ Χρονικά*, 167-172, σχ. 1, πίν. 55-58.
- Τριανταφυλλόπουλος 1987-88: Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Εργογραφία Δ. Ι. Πάλλα», *Δ. Ι. Πάλλα Συναγωγὴ Μελετῶν Βυζαντινῆς Αρχαιολογίας (Λατρεία - Τέχνη - Κοινωνία)*, τ. 1, Αθήνα 1987-1988, *16-30.
- Τριανταφυλλόπουλος 1991: Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Ὁ παλαιὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Ναυπάκτου: μιὰ τυπικὴ περίπτωση γιὰ τὶς σχέσεις Εκκλησίας καὶ Πολιτείας στὸ πρόβλημα τῆς διατήρησης τῆς παράδοσης», *Πρακτικὰ Α' Αρχαιολογικοῦ καὶ Ἱστορικοῦ Συνεδρίου Αἰτωλοακαρνανίας (Αγρίνιο 21-23 Οκτωβρίου 1988)*, Αγρίνιο 1991, 591-602, σχ. 1, πίν. 116-119.
- Τριψιάνος 1986-87: Ν. Τριψιάνος, *Ναυπακτικὰ Γ' (1986-87)*, 121-182.
- Τριψιάνος 1992-93: Ν. Τριψιάνος, «Αγγλόφωνοι περιηγητὲς στὴ Ναυπακτία», *Ναυπακτικὰ ΣΤ' (1992-93)*, 479-502.
- Τσαρούχης 1966: Κ. Α. Τσαρούχης, *Ὅ,τι ξέρω γιὰ τὸν τόπο μου*, Αγρίνιο 1966.
- Τσουρῆς 1988: Κ. Τσουρῆς, *Ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος τῶν υστεροβυζαντινῶν μνημείων τῆς Βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος*, Καβάλα 1988.
- Φουστέρης 2014: Γ. Φουστέρης, «Ἅγιος Ἰωάννης Γαλατὰ Αἰτωλοακαρνανίας: Ἰδιαιτερότητες στὴν οργάνωση τοῦ εικονογραφικοῦ προγράμματος ἐνὸς βυζαντινοῦ σταυρεπίστεγου ναοῦ», *Τὸ Αρχαιολογικὸ Ἔργο τῆς Εφορείας Βυζαντινῶν Αρχαιοτήτων στὴν Αἰτωλοακαρνανία καὶ τὴν Λευκάδα (Ναύπακτος 2 Νοεμβρίου 2013)*, Ναύπακτος 2014, 175-180.
- Χαβέλλας 1883: Θ. Α. Χαβέλλας, *Ἱστορία τῶν Αἰτωλῶν συνέχεια ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ 1829*, τ. 2, Ἀθήναι 1883.
- Χαραλαμπόπουλος 1990-91: Χ. Δ. Χαραλαμπόπουλος, «Γεωγραφικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν Αἰτωλοακαρνανία (17ος αἰ.) ἀπὸ Κώδικα τοῦ Μοναστηρίου Καταφυγίου Τριχωνίδας», *Ναυπακτικὰ Ε' (1990-91)*, 155-186, εικ. 1-11 καὶ χάρτ. σελ. 185.
- Χασάπης 1976: Χ. Κ. Χασάπης, *Λεύκωμα Ἀστακοῦ*, Αθήναι 1976.
- Χουλιαρὰς 2014: Ι. Χουλιαρὰς, «Οἱ τοιχογραφίαι τῆς Μονῆς Μεταμόρφωσης τοῦ Σωτήρος στὸ Χρῦσοβο Ναυπακτίας», *Βυζαντινὴ καὶ Μεταβυζαντινὴ Ναυπακτία. Ἱστορία καὶ Τέχνη (Ναύπακτος, 22-23 Φεβρουαρίου 2014)*, Πρακτικὰ Ἡμερίδας ὑπὸ ἐκδοσῆ.

- Χουλιάρης - Χαμηλάκη - Κάτσικα - Γεωργίου 2014: I. Χουλιάρης - Κ. Χαμηλάκη - Κ. Κάτσικα - Γ. Γεωργίου, «Οι σωστικές ανασκαφές της 22ης ΕΒΑ το 2013 στο πλαίσιο των Μεγάλων Δημοσίων Έργων», *Το Αρχαιολογικό Έργο της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στην Αιτωλοακαρνανία και την Λευκάδα (Ναύπακτος 2 Νοεμβρίου 2013)*, Ναύπακτος 2014, 181-196.
- Χριστόπουλος 1971: Τ. Φ. Χριστόπουλος, «Άγιος Κηρύκος (ή Άη Κηρύκος)», *Αιτωλοακαρνανική και Εύρυστανική Έγκυκλοπαιδεία* 1, 1971, 125-129.
- Academia.edu 2014: Academia.edu, «Nikolaos Kaponis», στο <http://independent.academia.edu/DrNikolaosKaponis> [ΗΤΠ 12 Οκτωβρίου 2014].
- Bazin 1864: M. Bazin, *Memoire sur l'Étolie*, *Archives des Missions Scientifiques et Littéraire*, τ. 1, Paris 1864.
- Beck 1999: H.-G. Beck, *Αποχαιρετισμός στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1999.
- Bull. AIEMA 1976: Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Ψηφιδωτό Μάστρου», *Bulletin d'Information de l'Association Internationale pour l'Étude de la Mosaïque Antique* 6, 1976, αρ. 888.
- Constantine 1984: D. Constantine, *Early Greek Traveller and the Hellenic Ideal*, Cambridge 1984.
- Daux 1966: G. Daux, «Chronique de fouilles et découvertes Archéologiques en Grèce en 1965», *BCH* 90 (1966), 840-843, σχ.-εικ. 2, εικ. 1, 3-7.
- Daux 1967: G. Daux, «Chronique de fouilles et découvertes Archéologiques en Grèce en 1966», *BCH* 91 (1967), 679-681, σχ. 1, εικ. 2.
- Gamillscheg - Harfinger 1981: E. Gamillscheg - D. Harfinger, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600*, v. 1, A. Verzeichnis der Kopisten και Β. Paläographische Charakteristika, Wien 1981.
- Heuzey 1860: L. Heuzey, *Le Mont Olympe et l'Acarnanie (1860)*, Paris 1860.
- Hutter 1977: I. Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturen handschriften (ed. Otto Demus)*, v. 1, Stuttgart 1977.
- Kalopissi-Verti 1992: S. Kalopissi-Verti, *Dedicatory Inscriptions and Donors Portraits in the Thirteenth-Century Churches of Greece*, Wien 1992.
- Kirsten 1941: E. Kirsten, «Bericht über eine Reise in Aitolien und Akarnanien», *Archäologischer Anzeiger* 1941, στ. 100, σημ. 5.
- Kirsten 1942: E. Kirsten, «Paeonian», *Pauly's RE* 18.2, 1942, 2368-2374.
- Küpper 1990: H. M. Küpper, *Der Bautypus der griechischen Dachtranseptkirchen*, τ. 1-2, Amsterdam 1990.
- Leake 1835/1967: W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. 3, London 1835, (φωτ. ανατ. Amsterdam 1967).
- Megaw 1977: A. H. S. Megaw (βιβλιοκρισία του βιβλίου του Π. Α. Βοκοτοπούλου, *Αρχιτεκτονική*), *JHS* 97 (1977), 237-238.
- Michaud 1970: J.-P. Michaud, «Chronique de fouilles et découvertes Archéologiques en Grèce en 1968 et 1969», *BCH* 94 (1970), 1017, σχ. 278 (σελ. 109), εικ. 279.
- Michaud 1971: J.-P. Michaud, «Chronique de fouilles et découvertes Archéologiques en Grèce en 1970», *BCH* 95 (1971), 916, σχ. 260 (σελ. 919), εικ. 261.
- Nicol 1984: D. M. Nicol, *The Despotate of Epiros, 1267-1479. A Contribution to the History of Greece in the Middle Ages*, Cambridge 1984.
- Osswald 2011: B. Osswald, *L'Épire du treizième au quinzième siècle: autonomie et hétérogénéité d'une région balkanique*, v. 1-3, Toulouse 2011.
- Pouqueville 1826: F.-C.-H.-L. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, v. II, Paris 1826.
- Pallas 1977: D. I. Pallas, *Les monuments paléochrétiennes de Grèce découverts des 1959 à 1973*, Città del Vaticano, Roma 1977.
- Rhoby 2009: A. Rhoby, *Byzantinische Epigramme auf Fresken und Mosaiken*, Wien 2009.
- Rigo 2002: A. Rigo, «La protezia di Cosma Andritzopoulos», *Κανίσκιν. Studi in onore di Giuseppe Spadaro*, ed. A. di Benedetto Zimbone - Fr. Rizzo Nervo, Rubbettino 2002, 195-201.
- Schwander 1994: E. L. Schwander, «Stratos am Acheloos. Η πόλις φάντασμα», *Φηγός. Τιμητικός Τόμος για τον καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη*, Ιωάννινα 1994, 459-465.
- Sodini 1970: J. P. Sodini, «Mosaïques paléochrétiennes de Grèce», *BCH* 94 (1970), 699-753.
- Soustal - Koder 1981: P. Soustal - J. Koder, *Nikopolis und Kephallēnia*, TIB 3, Wien 1981.
- Spiro 1978: M. Spiro, *Critical Corpus of the Mosaic Pavements on the Greek Mainland. 4th-6th Centuries with Architectural Surveys*, v. 1-2, New York - London 1978.
- Spon - Wheler 1678: J. Spon - G. Wheler, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant*, 1, Lyon 1678.
- Triantaphyllopoulos 1983: D. D. Triantaphyllopoulos, «Monumente und Quellen», *Balkan Studies* 24 (1983), 135-161.
- Veikou 1998: M. Veikou, *Late Roman and Byzantine Inscriptions from Epiros. An Inventory, Commentary and Comparative Study*, Diss., Birmingham 1998.
- Veikou 2009: M. Veikou, «'Rural Towns' and 'In-Between' or 'Third' Spaces. Settlement Patterns in Byzantine Epirus (7th-11th c.) from an Interdisciplinary Approach», *Archaeologia Medievale* 36 (2009), 43-54.
- Veikou 2012: M. Veikou, *Byzantine Epirus. A Topography of Transformation. Settlements of the Seventh-Twelfth Centuries in Southern Epirus and Aetoloacarnania, Greece*, Leiden 2012.
- Velenis 1988: G. Velenis, «Thirteenth Century Architecture in the Despotate of Epirus: The Origins of the School», *Studenitsa et l'art byzantin autour l'année 1200*, Beograd 1988, 279-285, εικ. 1-23.
- Weyl-Carr 1992: A. Weyl-Carr, «Oxford Barocci 29 and Manuscript Illumination in Epiros», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, Αθήνα 1992, 567-578.
- Woodhouse 1897: W. J. Woodhouse, *Aetolia. Its Geography, Topography and Antiquities*, Oxford 1897 (φωτ. ανατ. New York 1985).